

T.C.
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

PETROLÜN İRAN İÇ SİYASETİNE ETKİSİ
(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan: **Murat YILDIZ**

İSTANBUL, 2009

T.C.
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

PETROLÜN İRAN İÇ SİYASETİNE ETKİSİ
(Yüksek Lisans Tezi)

Tezi Hazırlayan
Murat YILDIZ

Öğrenci No
070771012

Danışman
Doç. Dr. Gonca DURGUN

İSTANBUL;2009

PETROLÜN İRAN İÇ SİYASETİNE ETKİSİ

Tezi Hazırlayan: Murat YILDIZ

Özet

İran, Kaçarlar döneminde dönemin güçlü iki devleti Rusya ve İngiltere tarafından iç işlerine müdahale edilen bir ülkeydi. 20. yüzyılın başında İran'ın güneyinde petrolün bulunmasıyla bu bölgede imtiyaz elde eden İngiltere İran'ın güneyine karşı gerçekleşecek dış müdahaleyi savaş sebebi saymıştır.

Bu çalışmanın amacı Petrolün İran iç siyasetine etkisinin incelenmesidir. Bu bağlamda birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanılarak literatür taraması yapılmış ve konuyla ilgili olaylar ve olgular analiz edilmiştir. Çalışma çerçevesinde birincil kaynak olarak kitaplar kullanılırken, ikincil kaynak olarak dergi, makale ve internet kaynağı kullanılmıştır.

Çalışma giriş, dört ana bölüm ve sonuçtan oluşmuştur. Birinci bölümde Pehleviler'den önce İran'da hüküm süren Kaçar Hanedanı dönemi siyasi olaylar incelenmiştir. İkinci bölümde Pehleviler döneminde petrol özelinde İran'la ilişki kuran üç büyük ülke ABD, İngiltere ve Rusya'nın dış politikaları incelenmiştir. Üçüncü bölümde petrol şirketlerinin ortaya çıkışı ele alınmış ve AIOC ortaya çıkışı incelenmiştir. Dördüncü bölümde İran'da petrolün millileştirilmesi ve millileştirmeye etkisi olan unsurlar incelenmiştir. Millileştirilmedeki başarısızlığın sebepleri ve darbe ele alınmıştır. Diğer üç bölümdeki bulgularla birlikte bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran, ABD, İngiltere, Petrol, Petrolün Millileştirilmesi

OIL IN IRAN'S INTERNAL AFFAIRS

Presented by: Murat YILDIZ

Abstract

During Qajar period Iran was a country which was interfered its internal affairs by the periods two powerful countries Russia and England. By the beginning of the 20 th century finding oil on the south of Iran England had a privilege in that area and took the external intervention as an act of war.

The aim of this study is to examine the influence of oil in Iran's internal affairs. Primary and secondary sources are scanned for this context. The events and the events which were related with this subject are analysed. During this study books were used as the primary sources, magazines, articles and the internet were used as the secondary source.

This study is made up of introduction four main parts and conclusion. In the first part one political events are examined during Qajars period which was before the Pahlavis period. In the second part oil related external affairs with the three big countries USA, England and Russia were examined during Pahlavis period. In the third part the companies that were accrued were examined and AIOC's develepment was examined. In the fourth part nationalizing the oil in Iran and the factor of nationalizing oil were examined. The failure of nationalizing and the coup were undertook. By the help of the outcomes of the three parts were analysed.

Key Words: Iran, USA, England, Oil, Nationalizing the Oil

İÇİNDEKİLER

Yemin Metni	
Jüri Sayfası	
Türkçe Özet Ve Anahtar Kelimeler	
İngilizce Özet Ve Anahtar Kelimeler	
İçindekiler	I
Tablolar Listesi	III
Şekiller Listesi	IV
Kısaltmalar	V
Giriş.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAÇARLAR PEHLEVİLER DÖNEMİ SİYASİ OLAYLARI RUSYA VE İNGİLTERE İLE İLİŞKİLERİ

1.1. Kaçar Hanedanı Dönemi.....	4
1.2. Kaçarlar Döneminde İran'ın İngiltere ve Rusya ile İlişkileri.....	9
1.3. Pehleviler Dönemi.....	10

İKİNCİ BÖLÜM

20.YY. İRAN VE İRAN'DA ETKİNLİĞİ OLAN ÜLKELERİN DIŞ POLİTİKALARI

2.1. İran'ın 20 Yüzyıl Dış Politikası.....	14
2.2. İngiltere'nin 19.Yüzyıldan 20 Yüzyılın Ortasına Kadar Olan Dönemde Dış Politikası.....	17

2.3. Sovyet Rusya'nın 20. Yüzyıl Dış Politikası.....	20
2.4. ABD'nin 1800-1950 Arası Dönemde Dış Politikası.....	23

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PETROL ŞİRKETLERİNİN DOĞUŞU

3.1.Petrol Şirketlerinin Ortaya Çıkışı.....	28
3.2. Yedi Büyük Petrol Şirketinin Kartelleşmesi.....	30
3.3. İngiliz Petrol Şirketinin(BP) Doğuşu ve Gelişmesi.....	36

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İRAN'IN SOSYO-EKONOMİK DURUMU, PETROLÜN MİLLİLEŞTİRİLMESİ VE MİLLİLEŞTİRMEYE ETKİSİ OLAN UNSURLAR

4.1.İran'ın 20. Yüzyılın İlk Yarısındaki Ekonomik Durumu.....	44
4.2. İran'da Yerli ve Yabancı Şirketlerin Durumu.....	46
4.3. Petrolün Millileştirilmesi.....	48
4.3.1.Petrolün Millileştirilmesine ABD ve İngiltere'nin Bakışı.....	50
4.3.2. İran'da Sol Görüşlü Partilerin Petrolün Millileştirilmesine Etkisi.....	52
4.3.3. Musaddık Liderliğinde Ulusal Cephenin Petrolün Millileştirilmesine Etkisi.....	54
4.3.3.1. Musaddık'ın Millileştirmedeki Rolü.....	55
4.3.3.2. Musaddık'ın Hayatı.....	57
4.3.4 Ulemanın Petrolün Millileştirilmesindeki Rolü.....	58
4.4. Millileştirmenin Başarısız Olmasının Nedenleri ve Darbe.....	60
4.4.1 Şah'ın Darbedeki Rolü.....	62
4.4.2 Fazlullah Zahidinin Darbedeki Rolü	64
4.4.3. Darbe Sonrası İran'da Petrolün Durumu.....	65
Sonuç.....	67
Kaynakça.....	71

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo No:

Tablo 1. Yedi Büyük Ortaklıktan Her Birinin Petrol Sanayindeki Petrol Üretim Yüzde 34

Tablo 2: Yedi Büyük, Ortaklığın Bölümlere Göre Petrol Sanayi Yoğunluğundaki

Değişiklikleri 35

Tablo 3: İran'da Sermaye Sahibi Ülkelerin Durumu 47

Tablo 4: İran Şirketlerinin Sermayeye Göre Dağılımları 47

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil No:

Şekil 1: BP Grubunun Satışları	40
Şekil 2: Ham Petrol İstihsali	41
Şekil 3: BP'nin Tanker Tonajı	42

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
A.g.k.	: Adı Geçen Kitap
A.g.k.	: Adı Geçen Kurum
A.g.m.	: Adı Geçen Makale
AIOC	: Anglo-Iran Oil Company
APOC	: Anglo-Persian Oil Company
BP	: British Petroleum Oil Company
CENTO	: Merkezi Anlaşma Örgütü
CIA	: Merkezi İstihbarat Örgütü
FBI	: Merkezi Haber Alma Örgütü
İKP	: İran Komünist Partisi
NİOC	: İran Milli Petrol Şirketi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

Giriş

İran M.Ö. 5000’li yıllara dayanan tarihi geçmişiyle köklü ve kültürel zenginliği olan bir ülkedir. Bu bölgenin dünyanın ilk yerleşim alanı olmasıyla da ilintili olarak ülke topraklarında farklı dönemlerde birçok devlet hüküm sürmüştür. Bu devletlerin İran’da etki alanı bulan dinlerle birlikte İran kültürü üzerinde etkisi olmuş ve bu yoğrulma kültürel zenginliğe de yol açmıştır.

Güçlü devletlerin hüküm sürdüğü İran’da Safeviler’den sonra iç karışıklıkların olduğu ara bir dönem olmuş, sonrasında Kaçarlar dönemi başlamıştır. Kaçarlar taşrada otoriteyi tam olarak sağlayamamıştır. Bu nedenle birçok bölgede feodal beylerin etkinliği artmıştır. Bu durum merkezi otoriteyi zayıflatmıştır. Bununla birlikte İran’ın kuzey komşusu olan Rusya ve sonraki yıllarda halkın güney komşu diyeceği İngiltere, İran’ın iç işlerine müdahale etmiştir. İran’da petrolün bulunmasından itibaren İngiltere güneyde petrolün kontrolünü elinde tutmak için İran’ın iç işlerine müdahale etmiştir. Bu durum II. Dünya Savaşı’na kadar devam etmiştir. Savaş döneminde bölge petroleri nedeniyle ABD ile sorunlar yaşamıştır. Savaş sonrası ise İngiltere’nin yerini ABD almıştır. İran’da petrolün bulunmasından sonra bu petrolü kontrolü altına almak isteyen dönemin başat güçleri İran’a siyasi baskı uygulamıştır. İngiltere petrol imtiyazının tehlikeye girdiği zamanlarda küçük iyileştirmelerle yeni anlaşmalar imzalayıp, güneydeki imtiyazını devam ettirmek istemiştir. Yeni anlaşmaların imzalanmasının mümkün olmadığı hükümetlere özellikle Şah’a baskı yaparak onları düşürmeye çalışmıştır. 1951 yılında Musaddık’ın başbakan olmasıyla petrol millileştirilmiştir. Bu durumu kabullenmeyen İngiltere yeni bir anlaşma için hükümetle uzlaşmaya çalışmış ve Musaddık’ın uzlaşmaz tutumu ABD’nin de katıldığı bir darbeyle neticelenmiştir. Darbe sonrası kurulan Zahidi hükümetiyle yapılan anlaşmaya İngiltere ile birlikte ABD de imza atmış ve şirketin % 50’si İran’a bırakılmış, diğer %50 hissenin % 40’ına ABD sahip olmuştur.

Bu çalışmanın amacı İran Petrollerinin İran siyasetine etkisini petrolün millileştirilmesi bağlamında incelemektir. Çalışmanın birinci bölümünde, İran’ın Kaçarlar dönemindeki sosyo-ekonomik durumu ve bu dönemdeki İngiltere ve Rusya ilişkileri ele alınacaktır. Burada ayrıca İran’ın dış politikasına da değinilecektir.. İran halkında İran’ın iç politikasına yabancı güçlerin müdahale ettiği ve İran’ın kendi meselelerine yabancılara yön verdiği algısı oluşmuştur. Halkta oluşan bu algılama durumunun arka planında ise yüzyılı aşkın bir süre

İran'da görülen İngiliz – Rus etkisi ve özellikle İngiliz vatandaşlarına verilen imtiyazların halk üzerinde yarattığı etki vardır. Bu noktada Reuter'in Kaçar Şahı'ndan aldığı geniş imtiyaz ve bunun sonucunda çıkan tütün ayaklanması önemlidir. Petrolün millileştirilmesi dönemindeki halkın yabancı karşıtlığının anlaşılması için Kaçarlar döneminde İran'da İngiliz-Rus etkisi incelenmiştir.

İkinci bölümde İran'da etkinliği olan İngiltere ve Rusya'nın dış politikaları ile II. Dünya Savaşı'ndan sonra bölge siyasetine yön vermeye başlaması ve petrolün millileştirilmesi döneminde İran'daki etkinliği nedeniyle ABD'nin dış politikaları incelenecektir. İngiltere Hindistan'a yerleştikten sonra dış politikasında İran'ın güçlü bir ülke olmaması ve Rusya'nın sıcak denizlere inmesinin engellenmesi olmak üzere iki politika güdüyordu. İngiltere petrolün bulunmasıyla siyasi çıkarların yanında ekonomik çıkarlarını da gözetmeye başladı. I. Dünya Savaşı sonrası İngiltere bölgedeki çıkarlarını korumaya devam etmiştir. II. Dünya Savaşı sonrası İngiltere siyasi etkinliğini ABD'ye devretmiştir. Fakat İngiltere siyasi etkinliğini ABD'ye devrederken ekonomik çıkarlarını bırakmak istemiyordu. Ayrıca Ortadoğu'da özellikle petrol eksenli konularda başat aktörlerin siyasi amaçlarına bakmadan doğru çıkarsamalar yapmak mümkün değildir.

Üçüncü bölümde petrolün bulunuşu ve petrol şirketlerinin kuruluşu incelenecektir. Petrol şirketleri yaptıkları ticaretle ülkelere yüksek oranlarda vergi veriyorlar ve ülkelere ucuz petrol sağlıyorlardı. Özellikle savaş dönemleri sonunda hükümetler petrolün önemini daha iyi kavramışlardır. Bunun sonucunda ülke hükümetleri petrol şirketlerine siyasi destek de vermişlerdir. Büyük petrol şirketlerinden yedisinin aralarında yaptığı anlaşmayla petrol üretimi üzerinde tekel oluşturmuşlardı. Bu noktadan hareketle petrol şirketlerinin dünyadaki etkilerini inceleyeceğiz. Özelde ise İran'daki etkinliğinden dolayı British Petroulem şirketinin gelişimine bakacağız.

Dördüncü bölümde ilk olarak II. Dünya Savaşı sonrası İran halkının sosyo-ekonomik durumu incelenecektir. Halk savaş sonrası yaşadığı yoksulluğun sebebinin İngiltere ve onun şirketi olan AIOC olarak görmektedir. Bu nedenle kendilerini sömüren İngilizlere karşı özellikle petrolün millileştirilmesini savunmuşlardır. Bundan sonra halkın da desteğiyle gerçekleştirilen petrolün millileştirilmesi ele alınacaktır. Petrolün millileştirilmesinde katkısı

olan gruplarla inceleme devam etmektedir. Ulusal Cephe'nin ve Tudeh Partisinin Millileştirmeye katkısı incelenmiştir.

Sonuç olarak petrolün millileştirilmesi, millileştirmedeki başarısızlığın sebepleri, darbe ve darbede Şah'ın ve Fazlullah Zahidi'nin etkisi incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAÇARLAR VE PEHLEVİLER DÖNEMİ SİYASİ OLAYLARI RUSYA VE İNGİLTERE İLE İLİŞKİLERİ

İran, insanlık tarihinin en eski devletlerinin varlık gösterdiği coğrafyalarından biridir. İlk çağlarda Persler ile başlayan tarih çizgisi, milattan önce 6. yüzyılda Akamaniş, milattan önce 2. yüzyılda Part ve milattan sonra 3. yüzyılda Sasani, 7. yüzyılda Arap istilalarıyla başlayan Emevi ve Abbasi yönetimlerine uzanmıştır. Dokuzuncu yüzyılda Gazneliler ve Selçuklu Türkleri, İlhanlı yönetimlerine açılmış, 13 – 14. yüzyıllar Moğol, 15. yüzyıl Timur – Türkmenlerin egemenliğine tanık olmuştur. 1501 – 1736 yılları arasında Safavi hükümdarlığının Afgan egemenliğine yol açan çöküşünü izleyen Kaçar Hanedanlığı, modern İran'ın kuruluş noktası sayılmaktadır.¹

1.1. Kaçar Hanedanı Dönemi

Tahtına karşı olabilecek muhtemel tehditleri vahşetle bastıran Şah Abbas'ın ölümünden sonra İran'ın karışıklığa düşmesi şaşkıncı olmadı. Komşuları sıkıştırmaya başladı ve 1722'de Afgan kabileleri İran'ı istila edip İsfahan'ı yağmaladılar. Sünni Türk ve İran'ın tarihi liderlerinin sonuncusu olan Şah Nadir, sonunda Afganları ülkeden çıkardı. Sonrada Delhi üzerine yürüdü. Delhi'de yağmaladığı hazinelerden biri İran'ın kraliyet sembolü olan üstü mücevher kaplı Tavus Kuşu taht idi. Nadir'in 1747 yılında bir suikast sonucu öldürülmesinden sonra iktidarı elde etmek için yapılan mücadeleler yaklaşık elli yıl sürdü ve yeni hanedan Kaçarlar yönetime geldi.²

Kaçar boyu diğer Türk boyları gibi iki yüzyıl önce Orta Asya'dan Ortadoğu'ya göç etmişlerdi, fakat daha önce siyasi arenada gözükmemişlerdi. Kaçar boyu altı Türk ve Şii boylarıyla birlikte Safevi hanedanını desteklemiştir. Safeviler Kaçar büyüklerini İsfahan Saltanat Sarayı'nda görevlendirmesine rağmen ihtiyat olarak Kaçar boylarını birbirinden uzak

¹ Tabriz, A., Aydınların Dini liderlerin Esnafın Devrimdeki Rol İncelemesi, (Yayınlanmamış Doktora Bitirme Tezi), Ankara Üniversitesi, 2004, s.1.

² Kinzer, S., Şahın Bütün Adamları, (Çev. Selim Önal), İstanbul, 2004, s.44.

tutuyordu. On sekizinci yüzyılda Safevi devletinin çöküşünden hemen sonra yeniden ortaya çıkmışlardı. İran'da, Safevi Devleti'nin çöküşünün sosyal ve siyasal kargaşaya yol açması ve çeşitli kabilelerin tahta geçme yolunda birbiriyle çatışmaya başlaması, on sekizinci yüzyılın sonlarında Ağa Muhammed Han'ın tahta geçmesiyle sona ermişti. Onun varisleri, Fetih Ali Şah, Muhammed Şah ve Nasrettin Şah kabile yaşamını bırakıp saltanat geleneklerini kabullenmişler ve devlet bürokrasisini kurarak kendi hükümetlerini güçlendirmeye girişmişlerdir. Etkin ve daimi ordu kurma ve eski padişahların saray geleneklerini kopyalamakla kendi hükümetlerine meşruiyet vermeye çalıştılar. Böylece yeni bir tarihsel dönem başlamıştır.

Kaçar Şahları ülkeyi kendi özel arazisi gibi idare ederken her şeyin kendi mülkü olduğunu iddia ederlerdi. Lord Curzon'a göre Kaçar Şahı kamu hayatını döndüren çarkın merkezindeydi ve hükümetin yasama yürütme yargı görevleri kendinde toplanmıştı. Oysa Şah'ın yetkisi aslında oldukça sınırlıydı. Bu sınırlılığın en önemli sebebi devlet bürokrasisinden ve düzenli ordudan yoksun olmasıydı. Şah'ın gücü kendi başkentinin dışına çıkamazdı. Ve yerel düzeyde bölgenin ileri gelenleri tarafından desteklenmedikçe otoritesinin fazla bir ağırlığı bulunmuyordu. Kaçarlar ismi anılmaya değer birkaç devlet kurumuna sahipti. Tebaasıyla başa çıkmak için bölgenin ileri gelenlerine bağlı olmaktan başka seçeneği de yoktu. Kaçarlar'ın devlet kurumları oluşturma adına harcadıkları çaba yeterli olmayıp Nasereddin Şah'ın uzun süren hükümdarlığı 1896'da sona erdiğinde geriye yalnızca bir merkezi devlet iskeleti kalmıştı.³

Avrupa'da, hızla gelişen kapitalizm dönemi ile İran, imtiyazlar dönemine adım atmıştır. Bu dönem sermaye ihracatının başlangıç dönemi idi. Bu dönemde, 1877 yılında İran'ın İngiliz'lerle yaptığı bir antlaşmada, devlet, Hazar Denizi ile Fars Körfezi arasında demir yolu yapımının imtiyazını 70 sene boyunca bir İngiliz şirketine vermiştir. Aynı zamanda, şirket uygun görürse ana yola yakın kent ve kırlara da yol yapılabilirdi. Taş kömür, demir, bakır, petrol madenlerinden yararlanmak ve üretim hakkı da tanımaktaydı. Dönemin Şahı (Nasereddin Şah) demir yolu, madenler, ormanlar ve gümrük imtiyazlarını, yabancılara vererek ülkeyi emperyalist güçlere bağlı hale getirmiştir. Böylece İran'da emperyalizme

³Abrahamian, E., Modern İran Tarihi, (Çev, Dilek Şendil), İstanbul, 2009, s.13.

bağımlılığın temel taşı atılmıştır. Şah 1880 yılında Bank-e'nin imtiyazını da Reuter'e vermiştir.⁴

İngilizler, kazandıkları ekonomik güç ile önemli gelirler elde etmeye başlamışlardır. İran'da, yabancı sermayenin artması, burjuvazinin gelişmesine sebep olmuştur. Bu dönemde İran'a sanayi malları ithal edilmiş ve karşılığında hammadde ağırlıkta olmak üzere yerli geleneksel mallar ihraç edilmiştir. Yerli ve yabancı tüccarlar arasında önemli bir yarış olmuştur. Yerel ve milli burjuvazi 19. yüzyılın sonlarına doğru gelişmiştir. Meşrutiyet öncesi Rusya'nın İran'da etkinliğini arttırma adına giriştiği faaliyetleri vardı. Rusya İstikraz Bankası aracılığıyla İran'ın İngiltere'ye olan bütün borçlarını ödemişti. Gümrük teşkilatını ele almış, Rus Tacirleri İran ekonomisinde büyük faaliyetler göstermişlerdi. Ayrıca ekonomik faaliyetlerin yanı sıra ordunun organizasyon ve düzenlenmesinde de önemli hizmetler vermişlerdi. Buna karşılık İngiltere'nin İran'dan elde ettiği imtiyazlar çoğaldıkça Rus egemenliği zayıflıyor ve güçlü etkisini yavaş yavaş kaybetmeye başlıyordu. Rus-İngiliz dengesi bu defa İngiltere'nin ağır basmasıyla değişiyordu. 1917 Rus İhtilali ile İran üzerindeki Rus etkisi iyice azalmıştır.⁵

İran'ın sosyal ve siyasal durumunu incelediğimiz zaman hangi sebeplerden dolayı bu ülke süper güçler tarafından ilgi çekici bulunduğunu anlayabiliriz. Ayrıca İran'ın 19. yüzyıla girerken bölgedeki konumunu da incelememiz gerekiyor. Emperyalist güçlerin iktisadi ve siyasi gelişmeleri, onlar için yeni topraklar kazanma ve açık denizlere ulaşma ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Bu ihtiyaçtan dolayı, sömürgeci hareketlerin başladığını görüyoruz. İran'ın tabii kaynaklar yönünden zenginliği, bölgedeki özel konumu ve toprak genişliğinin yanında, yönetimdeki yetersizlikler ve zaafılar bu ülkeyi süper güçler için cazip duruma getirmiştir. İran, Kaçar devrinde siyasi, ekonomik ve askeri yönden bir çöküş yaşamıştır. Bu arada, İran'ın kuzey komşusu Rusya çok güçlü bir konumda olmakla birlikte topraklarını genişletmeye ve yayılcı eğilimler göstermeye başlamıştır. Rusya ile savaş, ülkenin toprak kaybı ile birlikte ekonomisini de darboğaza sokmuştur. Bu durum, ülke halkının fakirliğine ve yoksullaşmasına neden olmuştur. Ülkede bulunan iki zümre bu yoksulluğun daha da artmasına neden olmuştur: birincisi şehzadeler ve ikincisi ise devletin yüksek kademelerinde çalışan memurlar. Bunlar ülkedeki tüm gelir kaynaklarını kendi yetkileri altına almışlardı. Bu

⁴ Moein, F., 19 Yüzyılda İran Bölgesi Üzerinde Rusya Britanya Mücadelesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Tezi), Ankara Üniversitesi, 2005, s.49.

⁵ Moein, a.g.k., s.50.

iki zümre toplumu sömürmeye başlamışlardı. Ülkenin, Şah ve diğer görevliler tarafından sömürülmesi yetmezmiş gibi tütün, posta, demiryolu, gümrük, telgraf ve ülkenin başka kaynaklarının kullanılması hakkını da çok az bir değer karşısında yabancılar almıştır. Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları ile Rus Devleti, İran iç işlerine müdahale etmeye başlamıştır.⁶

1828 Türkmençay Anlaşması ile İran, Araz Çayı'nın kuzeyini tamamıyla Rusya'ya bıraktı. Türkmençay Anlaşması ile Rusya, toprağın yanı sıra İran ekonomik ve siyasi hayatında geniş imtiyazlar elde etmiş oldu. Türkmençay Anlaşması'na göre;⁷

- 1- İran Devleti, İran'daki Rus uyrukluların can ve mal güvenliğini koruyacak,
- 2- Rus tüccarlar, gümrük ayrıcalığından faydalanmaya başlayacak,
- 3- İşlediği suçtan dolayı İran'da yargılanan Rusların mahkemesinde Rus Büyükelçiliği'nden bir yetkili bulunacak,
- 4- İran, Rusya'ya 20 milyon ruble savaş tazminatı ödeyecekti. İran, altı ay içinde bu tazminatı ödemezse Rusya'nın Azerbaycan eyaletini işgal edeceği de anlaşmada yer almaktaydı.

Bu arada Rusya'nın İran üzerindeki güçlü etkisi ve İran üzerinden Afganistan sınırlarına doğru ilerlemesi bu defa İngilizleri harekete geçirmiştir. İngilizler Rusya'nın bu tavrına Hindistan için oluşturduğu tehlike sebebiyle karşı çıkmaya başlamıştır. Bu arada İngilizler ile Ruslar arasındaki çıkar çatışması patlak vermiştir. Bu yüzden Rusya ile İngiltere'nin İran üzerindeki nüfuz ve etki bölgelerinin belirlenmesi gereksinimi ortaya çıkmıştır.⁸

Kaçarlar döneminde halk hiyerarşisi ve dili olan yan yana küçük cemaatler halinde yaşıyorlardı. Bu cemaatlerin her biri 19. yüzyılın sonuna kadar ekonomik açıdan kendine yetiyorlardı. Nüfusun %25 ise aşiretlerden oluşuyordu. Aşiretlerin çoğu ya göçer veya yarı göçerken, bir kısmı da yerleşik yaşam sürüyordu. Nüfusun yarıdan fazlası ise köylülerden oluşurdu. Ülkede yıllık hasat normal olarak emeğe, toprağa, öküzlere, tohuma ve kullanılan suya olmak üzere beş eşit parçaya bölünür ve köylülerde üç parça olan öküzlere, tohuma ve emeğe olan üç parçanın karşılığını alırlardı. Köylüler mülkiyet hakkı iddia etmezdi. Buldukları topraklarda kiralarnı ödedikleri sürece toprağı ekme hakkını ellerinde tutarlardı. İran'da köylerin çoğu coğrafi, ekonomik ve kültürel açıdan kendi içine kapalı kalmıştı. Temel gıda maddelerini,

⁶ Moein, a.g.k., s.47.

⁷ www.azsam.org,

⁸ www.azsam.org.

giysilerini, araç gereçlerini kendileri üretti. Bütün ihtiyaçlarını kendi üreten köylü sadece tuz ve baharatları dışardan alıyordu.⁹

İran coğrafyası hemen her devirde dinî, siyasî ve sosyal zıtlıkların, sapmaların, çatışmaların yaşandığı yer olmuştur. Aşiretlerin hâkim olduğu bir ülke olmaktan kendini kurtaramamıştır. Bunun için de başta Fransa, İngiltere ve Rusya olmak üzere birçok ülkenin bu aşiretleri kullanarak ülke üzerinde istedikleri eylemleri yapmalarına müsait olmuştur. Bilhassa 1828–1906 yılları arasında Rusya ve İngiltere'nin tahakkümünden yakasını kurtaramamıştır. Ülkenin Şahları, onların izni olmadan ülkenin bir yanından diğer yanına gidemez olmuşlardır. Türk asıllı Şah Nasreddin Kaçar'ın bir sözü bunu açıkça göstermektedir: “Ülkenin kuzeyine gitmek istiyorum, İngiltere sefiri karşı çıkıyor, güneyine gitmek istiyorum, Rusya sefiri karşı çıkıyor... Kahrolsun böyle bir ülkeye ki ülkenin şahı, ülkesinin kuzeyine ve güneyine gidemiyor.”¹⁰

Kaçarlar döneminde, Şii din adamlarının siyasal ve toplumsal alanda etkinlikleri artmıştır. Toplumsal ve siyasal alanda etkinliği artan bazı din adamları, Kaçar yönetimine karşı çıkmaya başlamıştır. Böylece, devleti onaylayan ve onun yanında olan geleneksel söylemlerin yerini eleştirel bir bakışa sahip olan yeni bir dini akım almaya başlamıştı. Seyid Cemaleddin Afgani ve Seyid Hadi Necem Abadi'nin düşünceleri, Meşrutiyet Devrimi'nde etkili olmuştur. İran'da siyasal İslam'ın temelleri, Seyid Cemaleddin Afgani tarafından atılmıştır. Seyid Cemaleddin Afgani, 1836'da Hemedan kentinin Esedabad köyünde doğmuştur. Afgani, dini öğrenimini ilk olarak Kazvin sonra Necef kentinde yapmıştır. Hindistan, Afganistan, Osmanlı ve Avrupa'yı dolaşan Afgani 1886'da yeniden İran'a dönmüştür. Seyid Cemaleddin Afgani mücadelesini ilk önce sarayda yürütmek düşüncesindeydi. Ancak sarayda batı karşıtı düşüncelerine taraftar bulamayan Afgani, aydınlara ve mollalara yönelmiştir. 1906 İran'da Meşrutiyet hareketinde önemli rol oynayan insanların büyük kısmı Afgani'den etkilenmişlerdir. Şeyh Hadı Necmabadi, Mirza Yehya Dolet Abadi ve Melekulmutekellemin bu kişiler içerisinde bulunmaktaydılar.¹¹

⁹ Abrahamian., a.g.k., ss.28-35.

¹⁰Kafkasyalı, A., “19 ve 20. Yüzyıl Siyasi Ve Sosyal Olaylarının Güney Azerbaycan Edebiyatına Yansımaları” A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı :25, Erzurum, 2006 ss.170-171.

¹¹ www.azsam.org.

Siyasal İslam'ın doğuşunda Mirza Muhammed Hüseyin Naini de rol oynamıştır. Naini de aynı Afgani gibi, analizlerinde Müslümanların geri kalmışlığı ve Avrupalıların ilerlemesine değinmektedir. Naini, Müslümanların geri kalmışlığının nedenini despotizm olarak göstermektedir. Naini kendi düşüncesini 4 başlık altında toplamaktadır:

1-Hükümetin varlığı zorunludur.

2-Milli hükümet kurulmalıdır.

3-Hükümet İslami görevlerini yerine getirmelidir.

4-İki tür hükümet vardır: ülkedeki her şeyi kendi malı olarak düşünen ve kendi görevini yerine yetirmek için iktidarda olan.

Görüldüğü gibi Naini, İslam değerlerini benimseyen ve bunları milli değerler ile birleştiren ve bu değerleri uygulayan bir hükümet anlayışına sahipti. Naini İslami fikirlerini meşrutiyet, demokrasi ve milliyetçilikle bağdaştırmaya çalışmış önemli düşünürlerdendir.¹²

1.2. Kaçarlar Döneminde İran'ın İngiltere ve Rusya ile İlişkileri

İngiltere 1812 yılında İran'la bir antlaşma imzalayarak üçüncü bir ülkenin İran'a saldırması durumunda İngiltere'nin askeri mühimmat yardımıyla bulunacağını ayrıca yıllık 200.000 tümen yardım yapılacağını taahhüt etmişti. Bu antlaşmanın en önemli maddesi Avrupa Devletlerinin Buhara, Semerkant veya başka bir yolla Hindistan'a saldırımları durumunda İran'ın buna karşı koyacağı, buralarda yerli ayanları saldırılara karşı koymaya ikna edeceğiydi. İngiltere bir taraftan Rusya ile Napolyon'a karşı ittifak yaptığından İran'la da gizli bir antlaşma imzalıyordu. Böylelikle Rusya'nın Asya iç kısımlarına ve Hindistan yönüne daha fazla yayılmasının önüne geçmeye çalışmıştır.¹³

İngiltere bu dönemde İran ile olan ilişkileri sömürgeciliğin getirdiği esaslara dayalı olarak Hindistan ve Güney Asya'ya önemli bir geçit olması sebebiyle menfaatlara bağlı olarak geliştirmiş, bu siyasetin sonucunda İran büyük kayıplara uğramıştır. İngiltere, Hindistan'a hiçbir ülkeyi yaklaştırmak istemediği gibi İran ve Afganistan'ın güçlenmesini önlemeye çalışmıştır. Bunu sağlarken bazen İran idaresinde bulunan devlet görevlilerinin yeteneksizliğinden faydalanırken bazen de İran'daki görevlilerini kullanmıştır.

¹² www.azsam.org.

¹³Karadeniz, Y., Kaçar Hanedanı(1795- 1925), İstanbul, 2006, s.99.

Nasrettin Şah'ın İngiltere ziyareti sırasında İngiltere, yeni haklar ve ayrıcalıklar elde etmek için önerilerde bulundu. Bunlardan biri tütün hakkıydı. 8 Mart 1890'da İran Şahı tütünün üretim-satış ve ihracat hakkını 50 yıl için G.F. Talboot'a verdi. Bu anlaşma üzerine Şah bütün tütün çiftçilerine, kendilerini firma bayilerine tanıtmaya emri verdi, aksi takdirde cezalandırılıp hapse gireceklerdi. Tütünün izinsiz ekimi ve satışı da yasaktı. Ancak devlet henüz açıklama yapmadığından halk meraklanıyordu. Talboot ve firma yetkililerinin İran'a gelmeleri devlet tarafından bütün kentlerde ilanlarla halka duyuruldu ve halkın merakı giderildi. 1308 Şaban ayında (1890) Şah'ın emri tüm yönetim birimlerine gönderildi ve anlaşmanın uygulanması konusunda işbirliği istendi. Şah bizzat Tahran tacirleri ile iki toplantı yaparak anlaşmanın içeriğini anlattı. Bu ayrıcalık bir çeşit inhisar hakkını beraberinde getiriyordu, Fransızca da buna Reji (Regie) dendiğinden ayaklanma Reji Ayaklanması olarak akıllarda kaldı. Bu anlaşma doğal olarak tütünün üretimini yapan, işleyen kesim ile pazarlamasını yapan yüzlerce tüccarı, esnafı ve vasıtayı tehdit ediyordu. Onların işi ellerinden alınıyor ve yabancı firmanın personeline veriliyordu. Tütün tacirleri hemen harekete geçip Tebriz, Meşhet, İsfahan, Yezd ve Şiraz kentlerinde esnafı organize ettiler. Tebriz'de esnaf firma bayilerinin faaliyetini engelledi. İsfahan'da Hacı Muhammed kendi tütün deposunu ateşe verdi. Bu genel eylem dışında tütün tüccarı da birleşip toplu eylemlerde bulundu. Tütün tüccarı diğer tüccarla beraber kutsal Hazret-i Abdülazim ziyaretgâhına giderek Şah'a bir mektup yazdılar ve hiçbir zaman teslim olmayacaklarını bildirdiler. Sonunda Hacı Muhammed Kazım Melek-ül Tüccar 1892 yılında Ayetullah Mirza'ya Şirazi'nin tütün boykotu fetvasını duyurdu ve tütün alış verişi pratikte iptal edildi, fiyatı düştü. Bu durum çoğu kentte aynen uygulandı ve sonu hazırlayan sert olaylara yol açtı. Hatta Şah'ın haremde bile nargile bulunamaz hale geldi. Saray hizmetçileri nargileleri kırıp Şah'ın görmesi için harem önüne yığıldılar. Sonunda Şah bu anlaşmayı feshetmek için İngiliz firmaya 5000 £ ödemek zorunda kaldı.¹⁴

1.3. Pehleviler Dönemi

İran'daki Pehlevi hükümlerliliği 1921'de yapılan darbe sonucunda başlamıştır. Kaçar hanedanına son veren Rıza Han asil bir monarşi ailesinden gelmiyordu. Sıradan bir asker olarak genç yaşta Kazak tugaylarına katılan Rıza Şah önce seyis yamağı olarak görev yaptı.

¹⁴ Tabriz, a.g.k., s.64.

Yetenekleriyle hızla sivrildi ve yükselmeye başladı. İngilizler güçlü bir merkezi hükümet istiyorlardı ve Rıza Şah'ı da kullanabilecek bir alet olarak görüyorlardı.¹⁵ İngilizlerinde desteğini alan Rıza Şah 21 Şubat 1921 günü Kazvin'deki Kazak tugayının üç bin askeri ve on sekiz makineli tüfekle Tahran'da denetimi ele geçirdi. Rıza Han kendi kendini yetiştirmiş biriydi. Fakat onun yarı cahil biri olduğunu iddia edenlerde vardı. Rus istilasından kaçıp Kafkasya'ya gitmiş ve Mazenderan'ın Sefid Rud bölgesinde verimli toprakları olan Elast köyünde tımar sahibi olmuş asker kökenli bir aileden geliyordu. Babası ve dedesi dâhil birçok akrabası vilayet alayında hizmet etmişlerdi; dedesi 1848 Herat kuşatmasında öldürülmüştür.¹⁶ Rıza Şah asker olarak görev yaptığı yıllarda İran'da yaptığı gezilerde halkın çoğunluğunun ızdırıp içinde yaşadığını gördü. Kırsal kesimin büyük kısmını kontrolleri altında tutan aşiretler, çeteler ve haydutlara karşı yapılan birçok operasyona katıldı. Britanyalı bir diplomata göre “ne zaman ülkenin herhangi bir yerinde eşkıyaları toplamak veya bir karışıklığı bastırmak için sefer düzenlense o içinde yer alırdı.”¹⁷

Rıza Han darbeyi yaptıktan sonra sıkıyönetim ilan etti, yerel jandarmaları yanına çekti, kısa bir süre şehir polisiyle çatıştı ve Ahmed Şah'a kendisini Bolşeviklerden kurtarmak üzere geldiği konusunda güvence verdi. Rıza Han Tahran'a yürüyüşünün arifesinde saraydan ve Britanya temsilciliğinden gelen ortak heyete, şah ve Britanya yanlısı olduğu ve Britanya ülkeden çekilir çekilmez Bolşeviklerle başa çıkabilecek bir kuvvet toplayacağı konusunda güvence verdi. Öte yandan Rıza Han her ne kadar Kaçarlara verdiği sözü ilk başta tutsa da, Britanya temsilciliğinin sözleriyle, potansiyel bir askeri diktatör olma konusunda hiç zaman yitirmedi. Önce Kara Kuvvetleri Komutanı, sonra savaş bakanı, arkasından da hem Genelkurmay Başkanı hem de Başbakan olarak tahtın ardındaki asıl güç odağı oldu. Bu yıllar boyunca bakan ve başbakanları göreve getirdi, görevden aldı.¹⁸

Gücü ele geçirdikten sonra Rıza Şah yönetim için politik bir yapı seçmesi gerekiyordu. Rıza Şah M.K. Atatürk'ün ateşli bir hayranıydı. Şah Türkiye'yi ziyarete geldiğinde bir gezi sırasında, Atatürk O'na önden yol vererek buyur etmiş, fakat Rıza Şah, “Ben senden evvel geçemem, ben İran ordusunun bir neferi, fakat sen, serdarsın” demiştir.¹⁹ Şah Rıza bir müddet Atatürk örneğini takip ederek İran'da cumhuriyet ilan edip, kendini de cumhurbaşkanı

¹⁵ Sarıkaya, Y., Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik, İstanbul, 2008, s.86.

¹⁶ Abrahamian, a.g.k., s.85

¹⁷ Kinzer, a.g.k., s.59.

¹⁸ Abrahamian, a.g.k., ss.86-87.

¹⁹ Baykara, H., İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri, İstanbul, 1978, s.206.

makamına getirmeyi düşündü. Kendisini askerlik alanında gösterip, batı uygarlığından etkilenerak ülkesine geliştirmeye çalıştı. İran'ın İslamiyet dönemi öncesine vurgu yaparak birleşik bir ulus duygusu yaratmaya çalıştı. Dini etkinin sınırlandırılması için Zerdüş inancı devletin resmi dini olarak kabul edildi. Rıza Şah İran'ı modern bir devlet ve İranlıları da modern bir toplum haline getirmek için çeşitli reform hareketlerine girişti. Fakat diktatör olarak acımasız taktikleri programın başarısını etkiledi. Atatürk'ün Türk halkında uyandırdığı saygı ve sevgiyi İran'da kendisi için yaratamadı.²⁰ Bu düşünce sultanlık ve İslam halifeliğini ortadan kaldıran Atatürk'ün kararlarından çok derin bir rahatsızlık duyan dini sınıfı dehşete düşürdü. Rıza Şah'a monarşiyi koruması için ısrar ettiler ve sonunda da onu kendi taraflarına çektiler. Şah Rıza eğitimsizde olsa İran siyasetini iyi biliyordu. Yaptığı darbeden birkaç yıl sonra kendini gücün zirvesine çıkaracak bir plan yaptı. Hükümetteki bütün görevlerinden istifa etti. Tefekküre girme maksatlı bir köye çekildi. Fakat görevinden ayrılmadan önce tekrar göreve getirilmesi için yoğun isteklerde bulunulmasını tezgâhlamıştı. Şah Rıza bir müddet reddediyormuş gibi davrandı. Sonra herkesin nefret ettiği Şah Ahmet geri dönme niyetini açıklayınca Meclis Kaçar hanedanının sona erdiğini açıklayıp tahtı Rıza'ya teklif etti. Rıza 1926'da tahta geçti ve kendini Şah Rıza ilan etti.²¹

Şah Rıza ile İngiltere arasındaki çıkan petrol anlaşmazlığının 1933 yılında çözümlenmesini takip eden yıllarda AIOC İran'daki faaliyetlerini arttırmıştı. Fakat Şah ile Britanya arasındaki sorunların bir türlü sonlanmaması Şah'ın İngiltere ve Fransa'ya karşı meydan okuyan Almanya'ya karşı yakınlaşmaya başladı. 1939 yılında Şah bir Alman şirketine beş kuzey ilini kapsayan bir petrol imtiyazı vermiştir. Alman şirket karın %50'sini İranlılarla paylaşmayı kabul etmiş ve hisselerin %20'sini İranlılara bırakmıştı. Ancak II. Dünya Savaşı başladığından şirket arama ve geliştirme faaliyetini başlatamamıştı. 1941 yılında güneyden İngilizlerin kuzeyden Sovyet Rusya'nın ilerlemesiyle İran işgali başladı. İşgal güçlerinin Tahran'a ilerleyişini durduramayan Şah Rıza oğlu lehine tahttan feragat etti.²²

Muhammet Rıza Şah tahta geçtiğinde ülke işgal altındaydı. Şah tahta çıkınca halk önündeki görünümünü iyileştirmek adına tanıtımı iyi yapılan bir dizi önlem alınmıştı. Mecliste sivil giysilerle yemin etti, temel yasalara saygı gösteren meşruti bir yönetim süreceğine ant içmişti. Böylelikle 1941'den 1953'e kadar sürecek ara bir dönem başlamış

²⁰ Sander, O., Siyasi Tarih, Ankara, 2007, s.87.

²¹ Kinzer, a.g.k., ss.60-61.

²² Ayhan, V., İmparatorluk Yolu, Ankara, 2006, s.159.

oluyordu. Yeni şahın silahlı kuvvetlere sıkı sıkıya sarılmaya devam ettiği, fakat bürokrasi üzerindeki etkinliğinin kaybedildiği bir dönem başlıyordu. Ara dönem 1953'te ki darbeye kadar sürdü. Darbe sonrası şah otoritesini yeniden kuracaktı. Şah yeni kazandığı gücünü toplumun geniş kesimlerine değişiklik getirebilmek için kullanıyordu. Önce babasının başlattığı işleri bitirmek için programlar başlatırken 1963'ten itibaren tabandan gelebilecek Kızıl Devrim'le rekabet edebilmek için Ak Devrimi başlattı. Ak Devrim'in en önemli parçası Toprak reformuydu. Büyük toprak sahiplerinin mülkleri ortakçılara, çiftlik işçilerine bırakıldı. Böylece büyük toprak ağaları güç kaybetmiştir. Fakat toprak reformunun olumsuz tarafları da vardır. Toprak sahipleri mülklerini yakın akrabalarının üzerine geçirmiştir ayrıca kendilerine meyve bahçesi, ormanlık arazi, fidanlık saklamalarına izin veriliyordu. Ayrıca dini kurumlar uzun süredir onlara ait olan vakıf mallarını ellerinde tutabiliyorlardı. Toprak reformu kırsal kesimi değiştirirken, Planlama ve Bütçe Teşkilatı tarafından hazırlanan beş yıllık planlar küçük çaplı bir sanayi devrimini getirdi. Ak Devrim'in başlamasıyla birlikte eğitim kurumlarının sayısı üçe katlandı ve okuma yazma oranı iki kat arttı. Toprak reformunun Pehleviler için olumsuz tarafı ise köylü sınıfı denetim altında tutan ayanların ortadan kalkması siyasi yönden radikal gruplara kayabilecek çok sayıda bağımsız çiftçi ve rençper yaratmıştır. Nüfusun artmasıyla birlikte arazi ihtiyacının sorun haline gelmesi genişleyen gecekondu bölgeleri yaratmıştır. Bu durumlar yapılan Ak Devrimin İslam Devrimine zemin hazırlamasına neden olmuştur.²³

²³ Abrahamian, a.g.k., ss.173-183

İKİNCİ BÖLÜM

20.YY. İRAN VE İRAN'DA ETKİNLİĞİ OLAN ÜLKELERİN DIŞ POLİTİKALARI

İran coğrafi konumu itibariyle 19 yüzyılda İngiltere ve Rusya'nın etkisi altındadır. 20 yüzyılın başlarında bulunan petrol İngiltere'nin özellikle İran'ın güneyine olan etkisini arttırmıştır. İngiltere'nin İran'da uzun yıllar etkinliğini devam ettirmesinin nedenlerini bulabilmek için İngiltere'nin dış politikasındaki önceliklere bakmamız gerekmektedir.

II. Dünya Savaşı sonuna kadar İran'daki etkinliği olan bu iki ülkenin savaş sonrası durumları önem arz eder. İngiltere'nin savaş sonrası Ortadoğu'da etkinliğinin azalması bölgedeki rolünü ABD'ye devretmesine neden oldu. ABD özellikle soğuk savaşın başladığı dönemlerde Sovyetler karşısında bir denge unsuruydu. Amerika savaşla birlikte izolasyonist politikadan müdahaleci politikaya geçmiştir. Asıl amacının dünyaya barışı ve özgürlüğü yaymak olduğunu söyleyen Amerika'nın dış politikasında ekonominin etkisine bakmak gerekmektedir. Amerikalı şirketlerin kurdukları vakıflarla Amerikan dış politikasını etkilediği söylenebilir. Rockefeller Vakfı'nın İran'daki 1953 darbesine bizzat katkısı vardır. Amerikan dış politikası ekonomik unsurların paralelinde belirlenmektedir.

2.1. İran'ın 20. YY Dış Politikası

İran'da 20. yüzyılda gelişen olayları daha iyi analiz edebilmek için 19. yüzyıldaki İran, İngiltere ve Rusya arasındaki ilişkiye kısaca bakılacaktır. 19. yy başlarından itibaren Rusya ve İngiltere İran'da nüfuz alanı oluşturmaya çalıştılar. Ruslar kısa süren iki savaşla kuzeyden İran topraklarına girmiş İngiltere ise İran'ın güneyine hâkim olmuştur. Yapılan baskılar ve savaşlar sonucunda İran Rusya ile Gülistan ve Türkmençay antlaşmasını imzaladı. İngiltere ile de Paris antlaşmasını imzaladı. Artık İranlıların gözünde iki devlet onların kuzey ve güney komşularıydı. Bu iki devlet İran'ı bir tampon bölgeye bazen de iki devlet arasında oynanan büyük oyunun karşılaşma alanına çevirdiler. Bu iki devlet İran'ın politikasında kilit roller üstlenmiştir. Bu durum İran'ın kontrolünün yabancı ülkelerde olduğu olayların akışımın

yabancıların kurduğu tezgâhlarla belirlendiği görüşünün İran halkında oluşmasına sebep oldu. Bu görüş sonraki yüzyılda daha etkin şekilde ortaya çıkmıştır.²⁴

Kaçar Şahları, Safeviler'in aksine kendi varlıklarını sürdürebilmek için yabancı güçlere dayanmışlardır. Bunun sebebi Kaçarların din unsurunun gücünü fark edememeleri yüzünden devamlı dinden uzaklaşmalarıdır. Bu durum zamanla bir gelenek haline gelmiştir²⁵. Merkezi otoritenin zayıflığı nedeniyle ayanlar kendi dış politikalarını yürütmekteydiler. Zaman zaman hükümet es geçilerek bölge aşiretleri ile İngiltere arasında anlaşmalar yapılyordu. Bahtiyari hanları, yıllık ödenek ve AIOC'nin %3 hissesi karşılığında kendi topraklarındaki petrol tesislerinin korunmasını üstlenmişlerdi.²⁶

Meşrutiyet rejiminin kurulmasıyla İran'ın dış politikalarının değiştiğini ve pozitif denge politikalarının uygulandığını görmekteyiz. Meşrutiyetin kurulmasıyla Meclis, 1907 Rus ve İngiliz anlaşmasını kınadı. İran ilk kez meclis varlığına dayanarak ülke aleyhine olan anlaşmaya karşı çıkmıştı. Meclis'in bu çıkışı uzun süreden beri bu iki devletin hiçbir isteğine karşı çıkmayan İran için çok tehlikeli bir karardı.²⁷

1920'lerin başında Sovyet Rusya İran'ın dış ticaretinde en geniş yeri işgal etmişse de Sovyetlerin İran'daki komünistleri kışkırtma faaliyetleri İran'da bir güvensizlik doğurmuş ve siyasal münasebetlerin daha fazla gelişmesine imkân vermemiştir. İran'ın petrol gelirlerinden daha fazla pay almak istemesi İngiltere ile de anlaşmazlık doğurmuştur. Bu nedenle üçüncü güç arayışı politikası Rıza Şah'ın temel dış siyasetini oluşturmuştur.

1926 yılında Rıza Şah'ın yönetimde egemen hale gelmesiyle Pehlevi Hanedanlığı başlamıştır. Rıza Şah iktidarı döneminde özellikle Amerika ile iyi ilişkiler kurmaya özen göstermiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında ülkesini işgal eden Rusya ve İngiltere'ye karşı ilk önce Amerika'ya daha sonra ise Almanya'ya yakınlaşma gereği hissetmiştir. Özellikle 1933'te Hitler'in iktidara gelmesiyle ile başlayan bu yakınlaşma ekonomik alanlardaki tercihlerde kendisini göstermiştir. Mesela, ülkenin ekonomik durumunu düzeltmek için

²⁴ Abrahamian a.g.k., s.50.

²⁵ Haeri, A., 1941-1975 Arasında İran Dış Politikası, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Tezi), Ankara Üniversitesi, 1987, s.14.

²⁶ Abrahamian, a.g.k., ss.76-77.

²⁷ Haeri, a.g.k., s.15.

Amerika'dan getirilen Millspaugh ve heyeti kontratları biter bitmez ülkelerine geri gönderilmiş ve yerlerine Alman maliye uzmanı Kurt Linden Blatt getirilmiştir.²⁸

İkinci Dünya Savaşı sonrasında İran'daki ABD Genel Stratejisi konusunda Temmuz 1943 ve 1944 yılında Dışişleri Bakanlığı ve Beyaz Saray'ın ortak hazırladığı "İran'da ABD Siyaseti" başlıklı raporu Amerika'nın İran'daki yeni siyasetinin temel taşı olarak kabul edilir. Raporun girişinde eski İran Tarihine değinilerek Rus ve İngiliz müdahaleleriyle ilgili olarak "Eğer savaştan sonra ABD duruma müdahale etmezse İran'daki Sovyet ve İngiliz askeri güçleri ülkeyi paylaşmaktan kaçınmayacaklar." sonucuna varmışlardır. Sonraki bölümde ise İran'ın dağılmasının SSCB ve İngiltere'nin ülkeyi kendi aralarında bölüşmesinin, Atlantik Bildirisi'ne karşı olmakla kalmayıp aynı zamanda savaş sorunlarının çözümünde ve savaş sonrası dünyasının kurulmasında son derece kötü bir örnek oluşturacağı belirtilmiştir. Böyle bir olayın ortaya çıkmasını önlemek amacı güden ABD'nin İran'ı himayesi altına alarak, iki art niyetli Avrupa devletinin karşısında durabilmesi için yardım etmesinin önemi vurgulanmıştır.²⁹ İkinci Dünya Savaşı sırasında ise tarafsızlığını ilan eden İran, bir kez daha İngiltere ve Rusya tarafından işgal edilmiştir. Otuz yıllık bir süreçte yaşamış olduğu iki işgal deneyimi, sonraki dönemlerde İran'ın çok ihtiyatlı bir dış politika takip etmesinde önemli rol oynayacaktır.

Musaddık dış politikada geleneksel politikacıların savunduğu olumlu denge ve büyük devletlere taviz verme gibi politikaların İran'ın varlığını tehlikeye attığını söylemiştir. Bu tür politikaların başka devletlerin de eşit ayrıcalıklar talep etmelerine yol açarak ulusal egemenliği tehlikeye sokacağından bahsetmiştir. Musaddık dış politika da olumlu denge yerine negatif denge politikasını savunmuştur. Bu nedenle de 1919 İngiliz- İran Anlaşması'nı hem de 1945-46 yıllarında ABD ve Sovyet Rusya ile yapılan petrol anlaşmalarını kınamıştır.³⁰ Musaddık'ın önderliğindeki Ulusalıcılar, en azından İran'ın ulusal kaynaklarının kontrolünü tam olarak ele geçirmeden Sovyet Rusya'ya hiçbir ayrıcalık tanınmamasından yanaydılar. Musaddık bununla da kalmayıp petrol konusunda meclisin tam bilgisi ve katılımı olmaksızın hiçbir bakanlığın veya hükümet organının yabancılarla hiçbir şekilde görüşmeyeceğine hükmeden bir yasanın çıkarılmasını sağladı. Musaddık yasa görüşmelerinde söylediği 'Pozitif politika izlersek, siyasi eşitlik adına gelecek 92 yıl kuzey petroleri için

²⁸ www.turksam.org.

²⁹ Haeri, a.g.k., s.53.

³⁰ Abrahamian, a.g.k., s.151.

tavizler vermek zorundayız. Böyle bir şey, bir kolu kesilen bir adamın sırf eşitlik olsun diye öbür kolunun da kesilmesine razı olmasına benzer. İran halkının ve Meclisinin böyle bir tavize asla razı olmayacağına söylemeye bile gerek yok' sözleriyle dış politikadaki temel tezlerinden negatif eşitlik kavramını daha da geliştirdi.³¹

1951 tarihine kadar dış politikada ibreler Batı'yı gösterirken, Musaddık'ın başbakan olmasıyla tüm dengeler bir anda tersine dönmüştür. Petrol gelirlerinden daha çok pay almak isteyen Ulusal Cephe lideri Dr. Musaddık, halkın da isteği doğrultusunda İran petrollerinin millileştirilmesine karar vermiştir. Bu kararlar, devlet içersinde başka bir devlet gibi hareket eden "İngiliz İran Petrol Şirketi"nin (Anglo-Iranian Oil Company) etkisinin sınırlamasını ve İran'ın petrol gelirlerinden hakkı olan gerçek payı almasını sağlamayı hedeflemiştir. Bu harekât aslında İran'ın Batı'dan bağımsız ve ulusalcılığı ön plana çıkararak bir dış politika izlemek istediğinin ilk göstergesidir. Petrolün millileştirilmesi kararına en büyük tepki doğal olarak İngiltere'den gelmiştir. Çünkü İngiliz şirketleri petrol pastasından önemli bir pay almaktaydılar.³² 1953 yılında CIA ve İngiltere tarafından organize edilen bir darbe sonucunda Musaddık görevden uzaklaştırılmış ve yerine Batı ile ilişkileri yeniden kuracak olan Zahidi göreve getirilmiştir. İki üç yıllık bağımsız bir dış politika denemesi de bu şekilde kısa bir sürede başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

2.2. İngiltere'nin 19. Yüzyıldan 20. Yüzyılın Ortasına Kadar Olan Dönemde Dış Politikası

İngiltere üzerinde kömür haricinde endüstri için önemli hammaddesi bulunmayan bir ada ülkesidir. Bir ada ülkesi olması sebebiyle ülkenin kendi kendine yetememesinden dolayı ülkede ticaretin önemli bir yeri olmuştur. Bu durum bir süre sonra İngilizleri tüccar millet haline getirmiştir. Böylece İngiltere daha 17. yüzyıldan itibaren aktif bir şekilde hammadde ve pazar arayışına girmesine sebep olmuştur. 19. yüzyıla gelindiğinde ise dünyanın en büyük sömürgeci devleti olmuştur. İngiltere sömürgelerinde hâkimiyetini devam ettirmek için denizciliğe büyük önem vermiştir. Bu alanda üstünlüğü bir başka devlete kaptırmanın kendisi için bir mağlubiyet olacağını düşünmüştür ve denizlerde mutlak hâkimiyet düşüncesini

³¹Behrooz, M., İran'da Solun Yenilgisi, (Çev:Ercüment Özkaya), Ankara, 2006, s.29.

³² Arı, T., Geçmişten Günümüze Ortadoğu; Siyaset, Savaş ve Diplomasi, İstanbul, 2004, ss.256-263.

benimsemiştir. Sömürgecilik savaşında önce Fransa ile mücadele eden İngiltere 19. yüzyılın başından itibaren Rusya ile mücadeleye başlamıştır.³³

İngiltere'den Hindistan'a giden iki önemli yol vardır. Bu yollar Cebelitarık Boğazı, Mısır, Kızıl Deniz veya Suriye, Irak, Basra Körfezi'nden geçtiği için İngiltere stratejik önemi olan bu yolların başka ülkelerin hâkimiyetine girmemesi için yaptığı çalışmalar dış politikasında belirleyici unsur olmuştur. Bu amaçla yapılan çalışmalarda İngiltere 19. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğünü savunmuştur. Böylece İngiltere Osmanlı İmparatorluğunun Rusya'ya karşı bir tampon bölge olarak yaşamasını sağlamaya çalışmıştır.³⁴

İngiltere özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni sömürgeler elde etmek yerine var olanı korumaya çalışmıştır. Mısır ve Kıbrıs'ı da Hindistan'a giden yolların güvenliğini sağlamak için işgal etmiştir. İngiltere Hindistan'ın yanı başında onu tehdit edecek güçlü bir devletin olmasını istemiyordu. Bu nedenle İran'ı kontrol altında tutarak güçlenmesine izin vermemiştir. İngiltere çıkarları doğrultusunda zaman zaman İran'a kontrollü yardımlarda da bulunmuştur. Özellikle Rusya'nın güçlendiği dönemlerde İngiltere Rusya ile Hindistan arasında tampon oluşturmak için İran'ı kullanmaya çalışmıştır. İngiltere İran'a karşı yürüttüğü sert politikaları bazı dönemler yumuşatmıştır. Hindistan mahalli idarecileri isyan etmesi üzerine İngiltere İran'da bulunan bir kısım askerini çekerek Hindistan'a gönderdi ve bu durum İngiltere'nin İran'daki askeri gücünü zayıflattı. Ayrıca İngiltere İran'ın Hindistan'daki isyancılara destek vereceğinden endişelendiği için ilişkileri dostluk havasına çekerek yumuşatmak istemiştir. İran'dan emin olduktan sonra sömürgelerinden asker toplayarak isyanı bastırmıştır.³⁵

İngiltere Rusya ile 1907 yılında sömürge çatışmalarını önleyecek bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmanın sebebi Almanya'nın Avrupa'da artan gücünü dengelemektir. Anlaşma gereği İran üç bölgeye ayrılıyordu. Kuzey Rusya'ya, güney İngiltere'ye bırakılıyordu. İran'ın orta bölgesinde ise tampon bölge oluşturuluyordu. Bu devletleri sömürgelerinde anlaşmaya iten nedenler ise sömürgelerde çıkan çatışmaların Avrupa'da diplomatik huzursuzluğa yol açması ve bu durumun dünya savaşına sebep olacağından

³³ Kocabaş, S., Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar Türkiye ve İngiltere, İstanbul, 1985, ss.34-35.

³⁴ Kocabaş, a.g.k., s.36.

³⁵ Karadeniz, a.g.k., s.226.

korkulmasıydı. 19. yüzyılın sonlarına doğru sömürge ülkelerinde sömürge yönetimine karşı direnmeler başlamıştı. Dolayısıyla sömürge bölgelerini elde tutmak çok pahalıya mal oluyordu.³⁶

İngiltere bir taraftan Rusya ile kontrollü bir yakınlaşmanın içine girerken diğer taraftan Almanya ile sömürge mücadelesine girmiştir. Musul'da petrolün bulunmasıyla İngiltere bu bölgeye olan ilgisini arttırmıştır. İran'da aldığı petrol arama imtiyazının bir benzerini de bu bölgede almak istemiştir. Buna karşılık Almanya Irak'ta demiryolu imtiyazı ile birlikte petrol arama imtiyazını da almıştır. Bölgedeki İngiliz-Alman çekişmesi 1908 yılına kadar sürmüştür. İngiltere'nin I. Dünya Savaşı'na girmesinde sömürgelerini Almanya'ya karşı korumak ve Irak petrollerine hâkim olmak önemli yer tutmaktadır. İran'da petrol çıkarmaya başlamadan önce İngiltere, petrolünün büyük bir kısmını ABD ve Rusya'dan temin etmekteydi. İngilizler'in kendi kontrollerinde olacak petrol bölgelerine sahip olma isteği Musul petrollerine hâkim olma isteğini de doğurmuştur. Böylece İran'la birlikte Irak petrollerini de kontrol altına alacak olan İngiltere donanmasının petrol sorununu da çözmüş olacaktı. İngiltere böylece güçlenen Alman donanmasını dengelemek istiyordu.

I. Dünya Savaşı'ndan galip olarak çıkan İngiltere dönemin süper gücü olmasının da etkisiyle Ortadoğu'daki petrol bölgelerinde çıkarları doğrultusunda kararlar almaya çalışmıştır. Başta petrol bölgesi olan Irak olmak üzere stratejik bölgelerde nüfuz alanı oluşturmaya çalışmıştır. Wilson'un her milletin kendi kaderini kendisinin belirlemesi fikrine karşı çıkararak mandacılık sistemini benimsemiştir. Fakat İngiltere'nin petrol bölgelerine tek başına hâkim olmaya çalışması Fransa ve ABD'nin tepkisine neden olmuştur. İngiltere I. Dünya Savaşı'ndan sonra savaş ganimetlerinden tek başına yararlanmak istemesi üzerine ABD ve Fransa'nın karşı çıkmasından dolayı özellikle petrolden bu ülkelere de pay vermek zorunda kalmıştır. İngiltere Irak'taki Turkish Petroleum şirketinden ABD'nin baskıları sonucu bu ülkeye hisselerinin bir kısmını bırakmıştı.

II. Dünya Savaşı'ndan gücünü yitirmiş olarak çıkan İngiltere 1947'de Türkiye ve Yunanistan üzerindeki Sovyet tehditlerine karşı koyma sorumluluğunu ABD'ye devretmek istemiştir. Truman Doktrini çerçevesinde bu sorumluluk ABD'ye yüklenmiştir. Fakat bölgedeki siyasi sorumluluklarından kurtulmaya çalışırken, ekonomik çıkarlarından ödün

³⁶ Sander, O., Siyasi Tarih(İlkçağlardan 1918'e), Ankara, 2007, s.266.

vermek istemeyen İngiltere İran ve Arap devletleri üzerindeki ABD ile çıkarlarını kolay birleştirememiştir.³⁷

İngiltere artık tek başına Ortadoğu siyasetini yönlendiremeyeceğini fark etmişti. 1952’de ABD kongresinde Başbakan Churchill Amerika’ya “İngiltere’nin rahatı için altın değil, Komünistlere karşı bir kudret yaratmak için çelik almaya geldim. İngiltere muazzam bir davayla karşı karşıya bulunmaktadır. Silahlı kuvvetlerinin teşkilinde ve silahlanma sahasında güçlük çeken İngiltere bu hususta Amerika’nın yardımına güvenmelidir.”³⁸ derken de İngiltere’nin siyasi iflasını açıklıyordu.

1952’lere gelindiğinde başta Mısır olmak üzere Ortadoğu’nun birçok ülkesinde İngiltere’ye karşı bağımsızlık hareketi gün geçtikçe kuvvetleniyordu. İngiliz Basın Birliği’nin verdiği bir yemekte Arap Birliği Genel Sekreteri Azzam Paşa Mısır’daki hareketin zannedildiğinden daha büyük olduğunu söyleyip şöyle devam etmiştir: “Bütün Ortadoğu’da yayılan bu İngiliz karşıtı umumi harekette Mısır başlıca rolü oynamaktadır. Yabancı kuvvetler Mısır’ı terk etmelidirler. Müzakere teklifi bir cevap değildir. Mısır 70 seneden beri müzakere etmektedir ve artık bunu istememektedir. İngilizler Mısır’ı dünya adına koruduklarını söylemektedir.”³⁹ Paşa’nın ifadesi sadece Mısır’da değil bölgenin birçok ülkesinde İngiltere’ye karşı oluşan öfkenin ifadesiydi.

İngiltere’nin 19. yüzyılın ikinci yarısında itibaren bölgede amaçladığı dış politika hedefi yeni sömürgeler bulmak yerine var olanı korumaktı. Hindistan’a giden yolların güvenliğini sağlamak ve Rusya’nın güçlenmesinin önüne geçmekti. 20 yüzyılın başından itibaren İngiltere’nin bölgedeki en önemli hedefi siyasi üstünlüğünü korumak ve petrol kaynaklarını kontrol altında tutmaktır. 20. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere bölgedeki siyasi üstünlüğünü ABD’ye bırakmıştır. Bununla birlikte petrol bölgelerini kontrolünü kaybetmiştir. Daha da önemlisi İran’daki petrol bölgesinde İngiliz tekeli kırılmış İngiltere bölgeyi ABD ile paylaşmak zorunda kalmıştır.

2.3. Sovyet Rusya’nın 20. Yüzyıl Dış Politikası

³⁷ Gürel, a.g.k., s.69.

³⁸ Özkaya, a.g.k., s.53.

³⁹ Özkaya, a.g.k., s.47.

Rusya 19 yüzyılda İran'la yaptığı savaşlar sonucunda imzaladığı iki anlaşmayla(Gülistan ve Türkmançay) İran üzerinde etkinliğini arttırmıştır. İran İngiltere ve Rusya için mücadele alanı olmuştur. Tarihte iki kez İran bu ülkeler tarafından işgal edilmiştir. İran'ın kuzeyi Rusya'nın nüfuz alanında yer almıştır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere'nin Hindistan'ı kontrol altında tutmak için çaba sarf etmesi Rusya'nın Asya'nın iç kısımlarına da rahatlıkla ilerlemesini sağladı. Rusya'nın etkinliği 1907 Rus-Japon savaşına kadar devam etti. Bolşevik İhtilali'nden sonra SSCB daha çok iç meseleleriyle uğraşmıştır.

Sovyetler Birliği'nin devriminden sonra özellikle 1925–1930 yılları arasında izlediği dış politika Avrupa'da barışın belirli bir süre için de olsa, yerleşmesinde ve ilişkilerin yumuşamasında etkili olmuştur. Sovyet dış politikasını genel olarak iki geniş döneme ayırmak olanaklıdır:

- 1- Göreli Güçsüzlük Dönemi: Bu dönemde Sovyetler Birliği'nin ideolojik amaçları nesnel yeteneklerinin çok üstündedir. Bütün bu dönem boyunca Sovyet önderleri, ideolojik görüşleri ile daha güçlü bir düşmana karşı var olmak arasında bir denge aramışlardır;
- 2- Yeteneklerin Artması Dönemi: Sovyetler Birliği II. Dünya Savaşı'ndan sonra göreli güçsüzlükten kurtulmuş, önce büyük devlet, sonra global devlet ve sonunda da “süper devlet” haline gelmiştir. Bunun böyle olmasında, doğal olarak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra değişen uluslararası ortamın, yani Sovyet ideolojisine belirli bir yakınlık duyan ve yeni bağımsızlığını kazanan devletlerin ortaya çıkmasının da etkisi olmuştur.⁴⁰

1939 yılı, Sovyet dış politikasının yeni bir devreye girişinin başlangıcıdır. Sovyet dış politikası bu yıla kadar, daha çok Çarlık Rusya'sının mirasına yeniden sahip olmaya çalışmıştır. 1939 yılında ise tamamlanmış ve gerçekleştirilmiş olan bu merhale yerini yeni bir emperyalist davranışa terk etmiştir. Daha önceki safhada kurulmuş ve ya kurdurulmuş olan küçük ülkeler komünist partileri ve yöneticileri bu ülkelerin birliğe alınmasının sebebi olurken, artık yeni dönem de böyle bir duruma ihtiyaç duyulmamaktadır. Çünkü gerçekleştirilmek istenen dünya sosyalist hâkimiyeti için, gereğinde hâkimiyete yönelmiş, başka ülkelerle anlaşmalar yapmak, birlikte savaşlar açmak ve büyük başarılar sağlamak mümkün görünmektedir. SSCB, II. Dünya Savaşı sonrasında da Batı Dünyası'nın karşısına geçmiştir.⁴¹

⁴⁰ Sander, a.g.k., s.37.

⁴¹ Eriş, M., Amerikan Rus Emperyalizmi, İstanbul, 1978, s.305.

İran olayları, İkinci Dünya Savaşı sonrasında soğuk savaş hızlandıran olaylar arasında en önemlilerinden biridir. Çünkü savaş sırasında İngiltere ile Sovyetler Birliği, aralarında doğrudan bağlantı sağlayabilmek için İran'ı işgal etmişlerdi. 1942 yılında iki müttefik devlet arasında yapılan anlaşmaya göre, taraflar savaşın bitiminden altı ay sonra birliklerin İran'dan çekeceklerdi. Zamanı geldiğinde İngiltere, petrol bölgesindekiler hariç, birliklerini çektiyse de, 2 Mart 1946'da Sovyet birlikleri hâlâ İran'ın kuzey bölgesinde bulunuyordu. İran, baskı ile petrol ayrıcalıkları elde etmeye çalışmak, Azerbaycan bölgesinde özerklik hareketlerini desteklemek ve anlaşmalara aykırı olarak işgal sürelerini uzatmak iddialarıyla, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne şikâyetinde bulundu. Konsey ise, sorunun taraflar arasında karşılıklı görüşmeler yoluyla çözümünü uygun buldu. İki devlet arasındaki ikili görüşmeler, ABD'nin de baskısıyla olumlu sonuca ulaştı. Varılan anlaşmaya göre Sovyetler Birliği askerlerini geri çekecekti.⁴²

Ortadoğu'da çıkarları çatışan ve en çok boy gösteren ülkeler başlangıçta, İngiltere, Fransa ve Rusya iken İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu ülkelerin özellikle İngiltere ve Fransa'nın eski etkin gücü kalmamıştır. Çünkü II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyet Rusya, İran üzerinden Ortadoğu petroleri ve Basra Körfezi ile Hint Okyanusu'na; Türkiye üzerinden boğazlar ve Ege Denizi vasıtasıyla Akdeniz ve yine Yunanistan üzerinden Akdeniz'e doğru üç ana koldan yayılma çabalarına girişmiştir. Bu duruma karşı hiçbir şey yapamayacağını anlayan İngiltere, Türkiye ve Yunanistan'ın Batı savunması için önemini belirterek bu iki ülkeye kendisinin yardım yapamayacağını belirtmiştir. ABD'nin hem ekonomik ve hem de askeri yardım yapmak zorunda olduğunu 1947'de ABD'den talep etmiştir. Truman Doktrini ve Marshall Planı ile ABD bu yardımı yapmaya başlamıştır.⁴³ Böylece Sovyet Rusya'nın yayılmacılığına özellikle Ortadoğu'daki yayılmacılığına karşı koyacak güç artık İngiltere değil ABD oluyordu. Nitekim ABD bu olaylarla; Sovyet yayılmasını önlemek için, Avrupa'nın yanında Akdeniz ve Ortadoğu'da da güçlü olmak gerektiğini anlamış oluyordu. Bu da ABD ve Sovyetler arasında Ortadoğu'da uzun yıllar sürecek, nüfuz mücadelesine neden olmuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi, yine ABD ile Sovyetler Birliği arasındaki bu mücadelenin önemli nedenlerinden biri de petrol olmuştur. Ancak Sovyetler Birliği yeterli petrol rezervi olmasına rağmen, bölge petrolünün Batıya serbest bir biçim de akmasını

⁴²Sander, a.g.k., s.261.

⁴³ Kocaoğlu, M, Ortadoğu, Ankara, 1995, s. 109.

engellemek için fırsat kollamakta, ABD ise, petrolün Sovyet denetimi altına düşmesini engellemek ve Batı Avrupalı müttefiklerine sürekli akışını istemektedir.⁴⁴

1945–1948 arasında Sovyetler Birliğinin Ortadoğu’da Kuzey Kuşak ülkelerine yönelttiği tehdit ve isteklerden sonra Sovyetler Birliği, 1948 sonunda 1954’e dek Ortadoğu ile pek ilgilenmemiştir. Bu dönemde Sovyetlerin bu bölgeye ilişkin tutumu yalnızca Batı’nın bölge devletleriyle işbirliği yapmasına ve askeri örgütler kurmasına tepki göstermek biçiminde olmuştur. Sovyetler Birliği dış politikasında Khrushchev yönetimi ile yeni bir döneme girmiştir.⁴⁵

Sonuç olarak Sovyetler Birliği’nde Batılı kapitalist devletlerinkine benzer, amaçları sermaye ihracı olan şirketlerin de bulunmadığını göz önünde tutmak gerekir. Bu yüzden, SSCB İkinci Dünya Savaşı öncesinde Ortadoğu’da petrol ayrıcalıkları elde etme çabası içinde görünmemiştir. Ancak, Sovyetler Birliği Ortadoğu’daki petrol alanlarına karşı hiç de ilgisiz kalmamış, Batılı devletlerin veya bu devletlerin vatandaşlarının, bu bölgede ayrıcalık elde etmelerine karşı çıkmıştır. Bu genel Sovyet tutumunun gerisindeki nedenler, ekonomik olmaktan çok siyasidir.⁴⁶

2.4. ABD'nin 1800–1950 Arası Dış Politikası

Amerikalılar kendilerini hep benzersiz bir toplum olarak görmüşlerdir. Yeni kıtaya göç ederek dini zulüm ve baskıdan uzak kalabilmeyi başarmış olmaları, daha sonra İngiltere Kralı'na karşı verdikleri başarılı kurtuluş savaşı ve bunu takip eden milliyetçilik duygusu, Amerikalılarda, kendilerinin farklı olduğu düşüncesini daha da güçlendirmiştir. Amerika'nın kültürel ve siyasi olarak diğer ülkelerden farklı ve çoğu zaman da üstün olduğuna inanması olarak adlandırabileceğimiz bu "Amerikan ayrıcalıklığı" (American Exceptionalism)⁴⁷ yalnızcılık politikasını şekillendiren bir unsur olmuştur. George Washington'un veda konuşmasında Amerikalılar'a, denizaşırı ülkelerde özgürlük için aktif bir şekilde mücadele etmemelerini ve dünyanın diğer bölgelerindeki baskı altında yaşayan insanlar için bir umut

⁴⁴ Sander, a.g.k., s. 233.

⁴⁵ Gürel, a.g.k., ss.69-70

⁴⁶ Gürel, a.g.k., s.46.

⁴⁷ Kissinger, H., Diplomasi. (Çev. İbrahim H. Kurt), Ankara, 1998, s. 2.

feneri olarak kalmalarını istemiştir. Bu şekilde ABD'yi dünyanın diğer bölgelerindeki çatışmalardan uzak tutmak amaçlanmıştır.⁴⁸

Amerikanın "yayılma politikası", 1890'lara kadar Amerika'nın batısına doğru ilerleme uğraşından başka bir şey değildi, fakat bu tarihten sonra kıtasal yayılma politikalarını benimseyen ve büyük ölçüde bunları gerçekleştiren ABD, Amerika kıtası üzerindeki güvenliğini sağlama aldıktan sonra, özellikle ticari amaçlar doğrultusunda Latin Amerika ve Asya'da etkinliğini arttırmıştır.⁴⁹

19. yüzyıl boyunca Avrupalı büyük güçler bölgedeki dengeleri koruyabilmek ve sürdürmek için yoğun çaba sarf ederken, geniş Atlantik Okyanusu'yla korunan ABD, Avrupa'nın problemlerinden nispeten uzak kalmayı başarabilmiş ve hatta bu mesafeli yaklaşım uzun vadede ABD için olumlu sonuçlar doğurmuştur.⁵⁰

Amerika Birleşik Devletleri, zamanla dünyada ve Amerika'daki değişimlerin etkisi ile örnek ama aynı zamanda dış dünyadan yalıtılmış bir ülke olmaktan çıkıp, "müdahaleci" (Interventionist) ve aktif bir dış politika izlemeye başladı. Bu dış politika örnekleri 19. yüzyıl sonunda görülmeye başlanmıştır. 20. yüzyılın başlamasıyla ABD, Latin Amerika ülkeleri ve Meksika'ya müdahalelerde bulunmuştur.

20. yüzyılla birlikte ABD'nin müdahalecilik politikalarında hem niteliksel hem niceliksel artışlar görülmüştür. I. Dünya Savaşı ilk defa ABD'nin Avrupa'ya müdahalesine zemin hazırlamıştır. 19. yüzyıl dış politika eğilimlerine tamamen zıt olan müdahalecilik, Amerikan dış politikasında idealizmden realizme geçiş dönemini simgeler.⁵¹ Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Wilson Avrupalı müttefiklerin görüşlerini ve çıkarlarını hesaba katmak zorunda kalmıştır. Amerika Milletler Cemiyeti'ne üye olmayı da reddederek İki Dünya Savaşı arasındaki dönemde kısa da olsa yeniden izolasyonizme dönmüştür.

İkinci Dünya Savaşı sonrası Amerika o kadar baskın durumdaydı ki Birleşmiş Milletler'i oluşturma sürecinde uluslararası ortamı Amerikan ilkelerine göre şekillendirme

⁴⁸ Amanov, Ş., ABD Dış Politikası ve İnsan Hakları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Tezi), İstanbul Üniversitesi, 2002, s.96.

⁴⁹ Arslan, O.- Arı, S., Amerika Özgürlük Havarisi mi? Yoksa Günah Keçisi mi?, Ankara, 2004, s.122.

⁵⁰ Amanov, a.g.k., s.96.

⁵¹ Amanov, a.g.k., s.98.

özgürlüğüne sahipti. 1941 yılında Roosevelt ‘dünyanın her yerinde ‘ Amerikan politikasının hedefleri olarak dört özgürlük (konuşma, din özgürlüğü, yoksulluk ve korkudan kurtulma özgürlüğü) ilan etti.⁵²

II. Dünya Savaşı sonrası ABD’nin uluslararası platformda büyük bir güç olarak ortaya çıkması ve uluslararası sistemde meydana gelen yapısal değişiklikler, Amerikan dış politikasında izolasyonist yaklaşımdan uluslararasılaşma stratejisine geçişi hızlandırmıştır. Soğuk savaşın başlamasıyla Sovyetler’e karşı çevreleme politikasını benimseyen ABD, dış politikasındaki uluslararasılaşma stratejisine farklı bir boyut kazandırmıştır.⁵³

19. yy.’da ABD’nin dış siyaseti genel olarak izolasyona dayandığından ve güçlü devletlerle komşuluk yapmadığından askeri kadroların birbirleriyle koordineli hareket ettiği güvenlik yapısına ihtiyaç duymuyordu. ‘Birleşik Devletler’de iki büyük güç olan ordu ve donanma ayrı tesislere sahipti. Aynı konular, ayrı kongre komiteleri tarafından idare ediliyor, bütçeleri ayrı onaylanıyor ve kendi özelliklerine, ayrı dost ve düşman tanımlamalarına göre idare ediliyorlardı. Ayrıca stratejik askeri hazırlık gereksinimi duyan da yoktu.⁵⁴

Birleşik Devletler’in dünyada değişen durumunun belirlenmesi, geçmiş savaş hazırlık deneyimlerinden çıkarılan analiz sonuçları, dünyadaki yeni şartlar ile savaş ve silah teknolojisindeki gelişmelere paralel olarak oluşan sorunlar dolayısıyla Amerikan Kongresi'nin 26 Temmuz 1947 tarihinde çıkardığı kanun ile Amerikan Milli Güvenliği için yeni bir idari şema oluşturulmuştur. Bu kanunla askeri kurumlar birleştirilerek Milli Güvenlik Konseyi ve Milli Güvenlik Kaynakları Kurulu oluşturulmuş, Birleşik Devletler Başkanı savunma konularında gerekli uzmanlara sahip olmuştur.⁵⁵

Böylece devletin sivil ve asker elemanları arasında sıkı bağlar kuruluyor, Milli Güvenlikle ilgili hükümet görevleri ve otoriteleri için genel bir politika konuluyordu. Yeni sistemle bir Milli Güvenlik Konseyi kurulacak, konseyi de bizzat Birleşik Devletler Başkanı temsil edecektir. Bu yüksek kuruluş Amerikan milli güvenliğini ilgilendiren askeri, iç ve dış siyasetin bütünü hakkında başkana tavsiyelerde bulunacak, böylece hükümet makamlarının

⁵² Kissinger, H., Amerikanın Dış Politikaya İhtiyacı Var mı?, (Çev:Tayfun Evyapan), Ankara, 2002, s.223.

⁵³ Amanov, a.g.k., s.101.

⁵⁴ Atay, M., “Milli Güvenlik Örgütlenmesi” Avrasya Dosyası, c. 6, s.1-2, İstanbul, 1979, s. 107.

⁵⁵ Atay, a.g.m., s.108.

etkili bir şekilde işbirliği yapmaları sağlanacaktı. Amerikan Milli Güvenlik Konseyi altında kurulan Merkezi İstihbarat Servisi (CIA) Birleşik Devletler milli güvenlik politikasının formüle edilmesi ve icrası için sağlam bir istihbarat temeli oluşturacaktı. Yeni düzenleme ile kurulan üçüncü teşkilat Milli Güvenlik Kaynakları Bürosu (NSRB) idi. Böylece bu üç teşkilat ile Birleşik Devletler Kongresi, Amerikan Ulusu'nun güvenliğinin, tüm hükümet makamlarının ortak sorumluluğu altında bulunduğunu kabul etmiştir.⁵⁶

Geleneksel olarak büyük güçlerin dış politikalarında iki farklı temel stratejik alternatifte sahip oldukları söylenebilir. Bu stratejiler şu şekilde sınıflandırabiliriz:

1-Roma İmparatorluğu örneğinde görüldüğü şekliyle tek kutupluluğa gidişi hedefleyen jeopolitik dominasyon stratejisidir.

2- 19. yüzyıldaki İngiltere ve 20. yüzyılın ilk yarısındaki ABD örneklerinde görülen uluslararası sistem ve onun alt-sistemlerinde güçlü devletlerarasında bir güçler dengesi (balance of power) kurmaya ve bunu dengede tutan taraf olmaya çalışan çok kutupluluk stratejisidir. Amerika, 1940'lı yıllardan itibaren imkânları ve gücü çerçevesinde jeopolitik hâkimiyet temelinde bir politika izlemeye çalışmaktadır.

ABD'nin 1945'ten günümüze değin uyguladığı politikalarına ve güvenlik stratejilerine damgasını vuran genel bir eğilim bulunmaktadır: kendisine meydan okuyacak yeni büyük güçlerin doğmasına engel olma çabası. Bu çerçevede Amerika, Soğuk Savaş süresince komünist dünyanın lideri SSCB'ye olduğu kadar, başta Japonya ve Almanya olmak üzere kendi müttefiklerini de kontrol altında tutarak, kendisine meydan okuyacak bir gücün belirmesine engel olmaya çalışmıştır.⁵⁷

Amerikanın dış politikasının belirlenmesinde dev Amerikan şirketlerinin kurdukları vakıflar ve araştırma kurumları da önemli bir yer oynamıştır. Örneğin Henry Ford'un kurdukları Ford vakfı insani amaçlarla kurulmuş, ancak sonraları Amerikan İstihbarat toplumuyla yakın ilişkilere girilmiştir. Rockefeller Vakfı, Carnegie Vakfı sözde komünizme karşı insan haklarını ve özgürlükleri korumak için yaşama geçirilmiş kurumlardır.⁵⁸

Amerikan şirketlerinin uluslararası pazarlara açılmaya başladıkları ilk dönemlerde ABD hükümeti, şirketlere tüm diplomatik tüm diplomatik koruyuculuğu sağlamıştır. I. Dünya

⁵⁶ Atay, a.g.m., s.111.

⁵⁷ Arslan-Arı, a.g.k., s.120.

⁵⁸Köni, H., Amerikanın Uluslararası Politikası, İstanbul, 2007, s.23.

Savaşı ertesinde Amerikan şirketlerinin yabancı ülkelerdeki petrol alanları üzerinde ayrıcalık elde etme çabaları başlayınca ABD Dışişleri Bakanlığı açık kapı ilkesinin savunucusu olmuştur. ABD uluslar arası petrol politikası, yabancı ülkelerde Amerikan şirketlerinin pazarlama olanaklarını elde etmesini, ulusallaştırma işlemlerinde şirketlere adil ve yeterli tazminat ödenmesini ve yabancı hükümetlerle Amerikan şirketleri arasındaki ilişkilerde şirketlere diplomatik destek sağlanmasını öngörmekteydi.⁵⁹

Amerikalıların kendi ülkelerini örnek olarak görmeleri ve tüm insanlığa kusursuz demokratik yapılarıyla ışık tuttuklarına inanmaları dış politikalarını da etkilemiştir. İkinci olarak Amerikalıların kendi değerlerini bütün dünyaya yayma sorumluluklarının olduğuna ısrarla inanmalarıdır. Amerika'nın tarih boyunca sadece kendisinin sahip olduğunu düşündüğü bu iki özelliğin Amerikan dış politikasına yansımaları önceleri "yalnızlık politikası" (Isolationism) sonraları da "sorumluluklarını yerine getirme politikası" (Missionary Policy) olarak kendini göstermiştir.

Amerikalılar tüm dünyanın gözünün onların üzerinde olduğunu, bu yüzden de "tepenin üzerindeki bir şehir" (city on top of a hill) gibi olduklarını düşünürler. Bu perspektiften bakıldığında ABD, hep dünyadaki en iyi yönetim ve değerler sistemine sahip olduğunu ve insanlığın ancak bu değerleri kabul ederse barışa ve huzura kavuşabileceğini düşünmüş ve savunmuştur. Dünya barışı için Amerikan ahlaki değerlerinin yayılmasının gerekliliği Amerikalılar için kaçınılmaz bir görev olmuş ve bu gereklilik Amerika'ya diğer hiçbir devletin sahip olamayacağı türden bir sorumluluk yüklemiştir. ABD için asıl sorun, bu yükümlülüğün nasıl bir yol izlenerek yerine getirilebileceğine karar verilmesi olmuştur.

Amerikan Dış Politikası, 1945 sonrası dönemde büyük bir niteliksel dönüşüme uğramıştır. 1800'lerden 1945'lere kadar yaklaşık 150 yıl boyunca ABD, dış güçlerle savunma amaçlı paktlar kurma ve ittifaklara girme girişiminden uzak durmuştur. Soğuk Savaş döneminde ise ABD, neredeyse dünyadaki bütün ülke ve bölgelere karşı politika ve stratejiler geliştirerek uygulamışlardır. Bu dönemde izolasyonizm yerini komünizmin yayılmasını önlemeyi hedefleyen çevreleme politikası temelinde uluslararasılaşma stratejisi takip edilmiştir.⁶⁰

⁵⁹Gürel, S. S., Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri, Ankara, 1979, ss.36-37.

⁶⁰ Amanov, a.g.k., s.102.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PETROL ŞİRKETLERİNİN DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

Petrol yakın tarihte Ortadoğu bölgesinde ulusal sınırları aşan ve bölge devletlerinin iç gelişmelerini, birbirleriyle olan ilişkilerinin yanında uluslararası askeri-siyasi gerilimlerin odak noktasını oluşturan bir olgudur. İnsanlık tarihinde izlenebilen gelişmelerin hiçbiri petrol ve petrole dayalı sorunların kitleleri etkilediği ölçüde etkilememiştir. Tarihte hiçbir olgu, petrolden kaynaklanan gelişmelerin kitlelerin yaşamında bıraktığına yoğun, kalıcı ve belirleyici etkiler yaratmamıştır.⁶¹

3.1.Petrol Şirketlerinin Ortaya Çıkışı

Petrolün bulunması ve ticari maksatlı kullanılmaya başlanmasından sonra büyük petrol şirketleri kurulmaya başlandı. İlk olarak Amerika'da kurulan Standart Oil of Ohio'dan sonra bu şirketin parçalanmasından irili ufaklı birçok şirket kuruldu. İngiltere ve ABD'nin başını çektiği yedi büyük şirket oluştu. Bu şirketlerin yanında küçük şirketlerde vardır. Fakat bu yedi büyük şirket petrolün çıkarılmasından işlenip dağıtılmasına kadar birçok alanda faaliyet göstererek büyük karlar kazandılar. Zaman zaman birbirleriyle sert mücadelelere giren bu şirketler daha sonra yaptıkları anlaşmayla yedi büyük karteli oluşturmuşlardır. Sovyet petrol bölgeleri dışındaki dünya petrol bölgelerini paylaşmışlardır. Yedi şirketten oluşan kartel diğer şirketlerin büyümesine izin vermemiştir. Kartel petrol çıkarttığı bölgede sorun yaşayan şirketleri de desteklemiştir. İran'daki millileştirmenin başarısız olmasının bir sebebi de kartelin İran petrolünün satılmamasından oluşan petrol ihtiyacını başka bölgelerde üretimi arttırarak kapatmış olması ve dolayısıyla petrol ihtiyacı oluşmadığı için ambargo delinmemiştir.

Petrol 1859'da ABD'nin Pennsylvania (Titusville) eyaletinde Drake tarafından 21 metre derinlikte keşfedilmiştir. Bu tarihe dek aydınlatmada kullanılan hayvansal yağ fiyatlarının çok yükselmesi ve petrolün de damıtılmasıyla aydınlatma aracı (gazyağı) olarak kullanılması, petrole olan talebi çok arttırmıştı. Bu nedenle ABD'de yukarıda anılan tarihten beri çok sayıda

⁶¹ Ülman, H.,-İlseven, N., Ortadoğu Sorunları ve Türkiye, İstanbul, 1991, s.77.

kuyu açılmış ve 1859'da 2 dolar olan 1 varil petrolün fiyatı, üç yıl sonra 1862'de 10 Sent'e düşmüştü. Bu tarihlerde (1870), J. D. Rockefeller'in, Standart Oil of Ohio'yu kurduğu görülmektedir. Rakiplerini piyasadan elemeyi amaçlayan bu ortaklık standart nitelikteki ürünlerini pazara arz etmişti. Daha sonra üretim yanında arıtma, taşıma ve dağıtımla da ilgilenmeye başlayan tröstünü kurmuştu. Tröst, 1882 yılında ülkedeki petrol arıtma sanayinin %80'ini ve petrol boruyolu ile taşımının %90'ını denetleyebiliyordu.⁶²

ABD içinde gerek siyasal gerek iktisadi açıdan güçlü duruma gelen Standart Oil dış pazarlara açılma gereksinimi de duymaktaydı. 19. yüzyılın sonunda Standart Oil Şirketi Avrupa, Rusya ve Uzak Doğu pazarlarını denetleyecek duruma ulaşmıştı. ABD dışındaki pazarlarda Standart Oil karşısına yeni rakiplerde çıkmaktaydı. Avrupalı sermaye sahipleri, Standart Oil'in özellikle Avrupa pazarındaki tekeline son vermeye çalışıyorlardı. Standart Oil'in dünya pazarları üzerindeki egemenliği, yirminci yüzyılın başında zayıfladı.⁶³

ABD'de yargı organı kararıyla ticareti ve mübadeleyi sınırlayabilecek her çeşit koalisyonu yasaklayan "Sherman Act" yürürlüğe girmişti. Bu yasa ile ticaret özgürlüğünü kısıtlayan anlaşmalar ve bir pazarı tekel altına alma girişimleri yasaklanıyordu. Hakkında soruşturma açılan Standart Oil of Ohio, 1911'de mahkeme kararıyla parçalanarak 33 ayrı ortaklığı oluşturmuştu. Bunlardan en önemlisi aynı tarihte kurulan dev tröst Standart Oil of New Jersey olmuştur. Bu ortaklığın önemli üretimi ABD ve Venezuela'dan (ortaklığın kolu olan Creole vasıtasıyla) gelmekte, Orta Doğu'da (S. Arabistan, Irak ve Katar) imtiyazları elinde tutmakta, arıtma ve dağıtımını çok büyük niceliklere ulaşmakta idi.⁶⁴

Daha önce Standart Oil'le Uzak Doğu pazarında rekabet etmiş bulunan Royal Dutch şirketi ile 19. yüzyılın sonlarında ulaştırma ve pazarlama olanaklarıyla değer kazanan Shell şirketi 1907'de birleşti. Bu birleşmeden sonra şirket Standart Oil'le çetin bir rekabete girişti. Şirket kuruluşundan itibaren yabancı petrol kaynaklarının peşinde olmuş ve bu çabasında oldukça başarılı olmuştur. 1914'te şirket ABD dışındaki dünya üretiminin %75'ini sağlıyordu.⁶⁵

⁶²Baysal, K., Uluslararası Petrol Sorunları, İstanbul, 1982, s.48.

⁶³Gürel, a.g.k., ss.36-37.

⁶⁴Baysal, a.g.k., s.48.

⁶⁵Gürel, a.g.k., s.37.

Bu iki dev uluslararası petrol ortaklığının yanında öteki beş ortaklıktan birincisi British Petroleum Oil Company'dir. Adı önceden Anglo-Persian sonra Anglo-Iranian olan ortaklık, üretiminin hemen tamamını Kuveyt, İran ve Irak'tan elde etmektedir. Diğer ikisi Gulf ve Texas'tir. Gulf, alüminyum sanayicisi Mellons ailesi tarafından kurulmuş, daha sonra 1930'larda Venezüella ve Kuveyt petrolleriyle ilgilenerak BP ile eşit olarak kurdukları dev petrol yataklarına sahip olmuşlardı. Texas, yedi büyük petrol ortaklığı arasında en çok ABD kaynaklı petrol üreten ortaklıktır. Dış kaynaklı üretimin önemli bölümü Suudi Arabistan kaynaklıdır. Son ikisi Standart Oil of California ve Socony-Mobil Oil'dir. Bu ikisi de Standart Oil of New Jersey gibi Standart Oil of Ohio' nun parçalanmasından sonra ana ortaklığın faaliyetini dış ülkelerde sürdürmüşlerdir. Standart Oil of California, Avrupa ve Asya'daki üretim ve dağıtım pazarlarında Caltex markasıyla Texas'la ortaklık kurmuştur. Socony-Mobil Oil'in Kuzey ve Güney Amerika ile Suudi Arabistan, Irak, Katar ve İran'a dağıtılmış, azımsanmayacak kaynakları vardır.⁶⁶

3.2. Yedi Büyük Petrol Şirketinin Kartelleşmesi

Petrolün öneminin anlaşıldığı ilk savaş I. Dünya Savaşı'ydı. Özellikle savaşın sonlarına doğru bu durum daha açık bir hal aldı. 1918'de bir ay içinde Fransız ordusu otuz dokuz bin ton, Britanya ordusu otuz iki bin ton ve ABD ordusu yirmi bin ton petrol kullandı. Savaştan önce Fransa, bir yılda dört yüz bin ton petrol ithal ediyordu, fakat 1918'de bir milyon ton petrol ithal etmek zorunda kalmıştı. Bununla birlikte bu savaşta petrole sadece donanmalarda gerek duyulmadı. Kara savaşlarında atların yerini kamyonların almasıyla petrole karada da ihtiyaç duyuldu.⁶⁷

Petrolün öneminin her geçen gün artmasıyla Amerika sadece kendi ülkesinin petrolüyle değil, komşu ülke petrolleriyle de ilgilenmiştir. Petrole bağlı sorunlar önce Meksika'da ortaya çıkmıştır. Bu ülkede 1911'de patlayan ve 1924 yılına kadar süren devrimi takiben, kendi vatandaşlarının mülklerini korumak üzere ABD ordusu bir müdahalede bulundu. Bu duruma tepki olarak Meksikalılar 1938'de yabancı petrol şirketlerinin millileştirilmesini kitlesel biçimde onayladı ve bu tedbirler anayasaya yazıldı. Buna karşın ABD Meksika petrolünü boykot etti. Avrupa da II. Dünya Savaşı'nın çıkmasından dolayı Roosevelt'in ihtiyatlı

⁶⁶ Baysal, a.g.k., s 49.

⁶⁷ Stern, A., Petrol Savaşını Kim Kazanacak?, (Çev:Sabri Kaliç), İstanbul, 2007, s.37.

politikası askeri bir çatışmayı önlemiştir. Bunun yanında ABD ordusunun petrol ihtiyacı ABD'nin yüzünü elde edilen kazancın yarısını talep eden Venezüella'ya dönmesine neden oldu. Bu durum petrol işlerinde yeni bir olguydu. Bu yarı yarıya uygulaması daha sonra Ortadoğu'da da yankı uyandıracaktı.⁶⁸

Petrolün keşfedilişi ile oluşan ve gelişen ortaklıklar zamanla yerini kartelleşmeye bırakmıştır. Karteli oluşturan yedi ortaklık, 1914–1948 döneminde, petrol üretim fiyatlarına egemen olarak üretici ve tüketici ülkeleri sömürmüşler, bu sömürü için de özellikle petrolü olan feodal devletlerden ve zayıflamış imparatorluklardan yararlanmak suretiyle petrol alanlarına girerek gelişmişlerdir.⁶⁹

1928 antlaşmasından önce ise petrol şirketleri Ortadoğu'da petrol antlaşmaları imzalayabilmek için birbirleriyle mücadeleye girmişlerdir. Standart Oil of New Jersey'in jeolistlerinden John Worthington İran ve Mezopotamya bölgesinde incelemeler yapmış ve ayrıcalık elde edebilme çalışmaları yürütmüştür. Worthington şirketteki arkadaşlarına “Fırat vadisi şüphesiz büyük miktarda petrol çıkacak bir bölgedir. Acaba, biz Mezopotamya'da sergilenen petrol oyununa bir şekilde dâhil olma fırsatını yakalayabilecek miyiz?” şeklinde düşüncelerini aktarmıştır.⁷⁰ 1923 yılı aralık ayında İran hükümeti, Kuzey İran'da sondajlar yapılması konusunda Sinclair firması ile bir imtiyaz antlaşması imzaladı. İngiltere ve Rusya bu antlaşmalara itiraz etti. Müzakereler sırasında ise Amerikan Konsolosu Binbaşı R. W. IMBRIE öldürülmüş, bunun üzerine antlaşma feshedilmek zorunda kalınmıştır.⁷¹ 1920 ve 1921'de ABD senatosu petrol arama için yabancı ülkeler tarafından Amerikan vatandaşlarına uygulanan kısıtlamaları ve kısıtlamaları kaldırmak için atılan adımları soruşturdu. Sonuçta Amerikan çıkarlarının yabancı petrol sahalarından sistematik olarak dışlandığı sonucuna varıldı.⁷²

Petrolün önemi Birleşik Devletlerin petrol ihtiyacını haber veren bir raporun II. Dünya Savaşı sırasında hazırlanmasıyla bir kez daha görüldü. İlk zamanlar petrol ihtiyacının Amerika kıtasından karşılanacağı düşünülüyordu. Fakat De Golyerin Başkan Roosevelt'e sunduğu raporda şunları söylüyordu. Büyük güç olan petrolün geleceği artık Amerikan kara

⁶⁸ Lacoste, L., Büyük Oyunu Anlamak, (Çev:İsmet Akça), İstanbul, 2007, s.318.

⁶⁹ Baysal, a.g.k., s.46.

⁷⁰ Uluğbay, H., İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik, Ankara, 2003, s.127.

⁷¹ Nirumand, B., Hür Dünya'nın Diktatörlüğü, (Çev:Arif Gelen), Ankara, 1968,s.45.

⁷² Stern, a.g.k., s.49.

parçasında değildir. Dünya petrol üretiminin ağırlık noktası Meksika körfezinden ve Karayipler bölgesinden İran çevresine kaymaktadır. Bu gelişme ilerde de böyle sürecektir ve kesin bir değişime götürecektir.⁷³ Benzeri raporlarda incelendiğinde görülmektedir ki Amerika için İran'la ilgilenmek bir zorunluluktur. Amerika'nın bölgeye ilgisi uzun yıllar önceye dayansa bile Ortadoğu'da aktif olarak rol oynaması II. Dünya Savaşı'ndan sonra başlar.

Birinci Dünya Savaşı içinde ve hemen sonrasındaki yıllarda ortaya çıkan petrol kıtlığı, 1925 yılında yerini aşırı bolluğa bırakıyordu. Bu durum, Standart Oil of New Jersey ile Royal Dutch-Shell arasında büyük bir rekabetin başlamasına da neden oluyordu. Bu zorlu uğraşmalar, ihraç pazarlarının azlığı nedeni ile dünya üretim kapasitesinin 1/3'ünden daha fazlasının kullanıldığı bir döneme rastlıyordu.

Standart Oil of New Jersey, Rus petrolü almaktan vazgeçmeyince karşılığında Shell, 1927'de Hindistan pazarına akan ve İngiliz ortaklığının denetiminde bulunan Romanya petrolü ile fiyat savaşı açıyordu. Standart buna fiyatlarını düşürerek ve İngiltere'de bile satışlarını arttırarak cevap veriyordu.

Uluslararası petrol sisteminin en önemli oyuncularından olan bu Uluslararası Petrol Şirketleri arasındaki rekabet Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte birbirlerinin çıkarlarına büyük zararlar verecek bir düzeye ulaşmıştır. Fiyat kavgasının ve yeni kaynaklar ve pazarlar arayışlarının kendilerine verdiği büyük zararların farkına varan şirketler, 1928'de Royal Dutch Shell ortaklığının Başkan'ı (Deterting), Standart Oil of New Jersey (Teagle) ve Anglo-İran'ın (Cadman) Başkanlarını İskoçya'da bulunan Achnacarry şatosuna davet etmiş ve bu toplantı bir anlaşmayla sonuçlanmıştı. Achnacarry anlaşması üç bölümden oluşuyordu. Yedi ilke denilen İkinci Bölüm, anlaşmanın en önemli bölümü idi. Bu ilkeler:⁷⁴

1. Anlaşmayı imzalayan taraflar, 1928 dünya pazarlarındaki iş hacimlerini kabul edip gelecekteki artışları da bu iş hacmi üzerinden hesaplamayı kararlaştırmışlardı.

⁷³ Nirumand, a.g.k., s.43.

⁷⁴ Baysal, a.g.k., ss.50-51.

2. Mevcut kuruluşlar, yeterli oldukları ölçüde üreticilerin emrine verilecekti. Fiyat, minimum mal sahibine mal oluşuna maksimum olarak da işletmecinin bu kuruluşları kendisi kurması durumunda ortaya çıkacak maliyet fiyatına eşit olacaktı.
3. Yeni kuruluşlar yalnız mevcut talebin artması ile kurulabilecekti.
4. Bir coğrafi bölgenin tüketim gereksinmesi, aynı bölgeden sağlanan petrole karşılanmasına öncelik verilecekti.
5. Taşıma giderlerinde olabildiğince indirim yapabilmeye olanaklarını sağlamak için çaba sarf edilecekti.
6. Fazla olan yerlerdeki üretim azaltılacaktı.
7. Maliyet ve satış, fiyatlarını arttıracak olan rekabet ortadan kaldırılacaktı.

1928 yılında kendi aralarındaki rekabeti sınırlayan, ham petrol kaynaklarını ve pazarlarını kontrol altına alan bu gizli anlaşmayı imzalamışlardır. İskoçya’da imzalan Achanacarry Anlaşması ile şirketler karşılıklı olarak birbirlerinin pazar paylarını kabul ediyorlardı. “As Is Agreement” (Olduğu Gibi Anlaşması) olarak da anılan bu anlaşma ile şirketler birbirlerinin pazarlarına sızmaya çalışmayacaklarını garanti ediyorlardı.⁷⁵

Olduğu Gibi Anlaşması’nın en önemli özelliklerinden bir diğeri de küresel olarak ortaya çıkan herhangi bir gereksinimin en yakın üretim alanından karşılanacağı anlaşmasına varılması idi. İlgili anlaşmanın bu hükmü ile Güney Doğu Asya’da ortaya çıkan petrol talebi, bu bölgeye en yakın üretim kuyusundan karşılanıyordu. Bu şekilde ise taşıma maliyetleri hiç azımsanmayacak oranlarda düşüyordu. Taşıma maliyetlerindeki düşüşün miktarı ise Uluslararası Petrol Şirketleri hanesine artı bir kazanç olarak ilave ediliyordu. Petrolü ilgili alıcıya satan Uluslararası Petrol Şirketleri ile tüketilen noktaya en yakın üretim alanında olduğu için petrolü sağlayan kaynak farklı olduğu zaman ilgili şirketler bu durumu aralarında farklı coğrafyalarda ham petrol değiş tokuşu yaparak halletme yoluna gidiyorlardı. Uluslararası Petrol Şirketleri bu şekilde büyük kazançlar elde ettikleri gibi etkinlikte buldukları ülkelerdeki konumlarını daha da güçlendirmişlerdir.⁷⁶

⁷⁵ Demir, İ., Uluslararası Petrol Sistemi,(Yayımlanmamış Doktora Bitirme Tezi), Ankara Üniversitesi, 2007, s.128.

⁷⁶ Demir, a.g.k., s.129.

Tablo 1:Yedi Büyük Ortaklıktan Her Birinin Petrol Sanayindeki Petrol Üretim Yüzdesi

Ortaklıklar	1953 %	1972 %
Exxon	24,9	13,7
B.P.	20,6	14,9
Shell	12,3	11,3
Gulf	11,2	8,1
Texaco	6,7	9,3
Socal	6,1	8,6
Mobil	5,3	5,0
Yedi Büyükler Toplamı	87,1	70,9
Diğerleri	12,9	29,1
TOPLAM	100,0	100,0

Kaynak: Baysal, K., Uluslararası Petrol Sorunları,İstanbul, 1982, s.54

Anchnacarry Anlaşması hiçbir zaman tam olarak yürürlükte olmadıysa da, 20 yıldan çok bir süre uluslararası petrol şirketlerinin genel olarak etkinlikle uyguladıkları bir fiyat düzeni getirmiştir. Böylece İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda da büyük petrol şirketleri, aralarında oluşturdukları kartel pazarlarını ellerinde tutabilmişlerdir.⁷⁷ Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi kartelin petrol üretimi 1970'li yıllarda düşmüşse de bu şirketler dünya petrol üretimi sıralamasında ilk yedide yer almaya devam ettiler.

⁷⁷ Gürel, a.g.k., s.40.

Tablo 2: Yedi Büyük, Ortaklığın Bölümlere Göre Petrol Sanayi Yoğunluğundaki Değişiklikleri

1953 ve 1972 yılları

Sanayinin Bölümü	Yedi Büyük Ortaklığın %	Diğer Ortaklıklar %	Yedi büyük Ortaklığın %	Diğer Ortaklıkların %
İmtiyaz alanı	64	36	24	76
İspatlanmış rezerv	92	8	67	33
Üretim	87	13	71	29
Aritma kapasitesi	73	27	49	51
Tanker kapasitesi	29	71	19	81
Pazarlanan ürün	72	28	54	46

Kaynak: Baysal, K., Uluslararası Petrol Sorunları, İstanbul, 1982, s.55

Kartel 1953'ten sonra elindeki imtiyaz alanının büyük bir kısmını kaybetmiştir. 1953'te %64 olan imtiyaz alanı 1972'de %24'e gerilemiştir. Fakat kartel imtiyaz alanlarını kaybetse bile üretimde ciddi gerileme yaşamamış üretimi %71'e gerilemiştir.

İngiliz-İran petrol anlaşmazlığına ABD ve büyük petrol tröstlerinin açısından bakıldığında İngiliz-Amerikan petrol karteli üzerine Senatör Hennings'in "Bu kuruluş, nüfuz ve sermaye bakımından ilgili olduğu küçük ülkelerin hemen hepsinden daha güçlüdür. Kartelin özel çıkarlarını desteklemek söz konusu olduğunda İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Amerikan Savunma Bakanlığı gibi hükümetle ilgili başka makamlar yedi büyüklere bütün gücüyle yardım eder. Bunun için Amerika'nın ve İngiltere'nin itibarını ortaya koyarlar."⁷⁸ ifadesi manidardır ve iki devletin ekonomik çıkarları söz konusu olduğunda neler yapabileceğini ortaya koymaktadır.

⁷⁸ Nirumand, a.g.k., s.75.

Petrol kartellerinin arkalarına Amerika ve İngiltere'yi de almaları sayesinde aldıkları kararı mahkeme kararından daha etkili hale getirmiştir. İran petrolünün millileştirilmesinde mahkeme kararının etkisinden çok kartelin faaliyetleri önem arz etmektedir. Bu dönemde İran petrolünü alan tanker sayısı çok azdır. 1952 mayıs ayında Amerika'da yalnız İran petrolünü satmak amacıyla NIOC ile beş yıllık antlaşma düzenleyen Amerikan Consolidated Brokerage firması diplomatik bir çözüm için umut bulunduğu sürece, durumu güçleştirebilecek her türlü hareketten kaçınılması için Dışişleri Bakanlığı'nın kendisine ricada bulunduğu gerekçesiyle mukaveleyi yerine getirmekten vazgeçmiştir. Millileştirmeden sonra İran'ın işine yarayacak her türlü yardım petrol kartelinde öfke nöbetleri yaratmıştır. İran'ın petrol çıkarmak için teknik ve yetişmiş personele ihtiyaç duyması bölgeye Amerikan iş adamlarının ilgi duymasına neden olmuştur. Lee-Factors mühendislik bürosu iyi yetişmiş 3500 teknisyen gönderilmesini ve petrol tesislerinin işletilmesini öngören bir teklifi İran hükümetine vermiştir. Bu teklif daha başlangıçta bir öfke fırtınasına sebep olduğu gerekçesiyle geri alınmıştır.⁷⁹

3.3. İngiliz Petrol Şirketinin(BP) Doğuşu ve Gelişmesi

Avustralya'da topraktan altın çıkararak büyük bir servet sahibi olan William Knox D'Arcy 20 yy başlarında İran'da görülen petrolün ticari işletme konusu olabileceğini düşünmüştü.⁸⁰

D'Arcy İran'ın sahip olduğu varsayılan petrolün araştırma ve işletme hakkını elde etmek için Şah ile görüşmeler yaptı. Yapılan görüşmeler Rusların muhalefetine rağmen 1901'de bir antlaşmayla sonuçlandı. Fakat antlaşma Rusya'ya komşu olan kuzey illeri kapsamamaktadır. Bu antlaşmanın önemli maddelerine bakacak olursak:⁸¹

1-Bu antlaşmanın imzasından sonra D'Arcy petrol, doğalgaz, asfalt ve ozokerit araştırma, elde etme, çıkarma, ticari hale getirme ve satma konusunda bütün Pers toprakları üzerinde 60 yıl süre ile hak sahibidir.

2-D'Arcy yukarıda sayılan ürünlerin çıkarıldığı yerden Basra Körfezi'ne kadar ulaştırılması için gerekli boru hatları kurma ve aynı zamanda dağıtım için depolar kurma hakkına sahiptir.

⁷⁹ Nirumand, a.g.k., s.81.

⁸⁰ BP, BP ve Tarihçesi Hakkında Bazı Notlar, Londra, 1963 s.11.

⁸¹ Ayhan, a.g.k., s.132.

3-İmtiyaz sahibi, bu imtiyaz sözleşmesi dâhilinde, hakkaniyete uygun bir şekilde yer ve toprak alma hakkına sahiptir. Pers hükümeti imtiyaz sahibine bina ve toprak konusunda kolaylıklar sağlayacaktır.

4-Birinci maddeden bağımsız olarak Azerbaycan, Gilan, Mazanderan, Horasan ve Astrabad bölgeleri imtiyaz dışında tutulmaktadır. Ve Pers hükümeti bir üçüncü kişiye Basra'nın güney bölgesine inen bir boru hattı kurma hakkı vermeyecektir.

5-Bu imtiyaz çerçevesinde elde edilen tüm topraklar her türlü vergiden muaf tutulacak ve bu iş çerçevesinde ithal edilecek tüm mallar vergi ve gümrükten muaftır.

6-İmtiyaz sahibi, bu imtiyaz antlaşması çerçevesinde bir ya da daha fazla şirket kurma hakkına sahiptir. Bu şirketler imtiyaz sahibine bahşedilen tüm ayrıcalıkları kullanma ve tüm taahhüdlere ve sorumlulukları üstlenme hakkına sahiptir.

7-İmtiyaz sahibi tarafında kurulan ilk işletme, kurulduğu günü takibeden ilk bir ay içerisinde 20 bin sterlin ve 20 bin hisse İran devletine verecektir. Aynı zamanda kurulan şirket ya da şirketler her yıl, yıllık net kazançlarından %16'sını hükümete ödeyeceklerdir.

8-Şirket bünyesinde çalışacak teknik elemanlar, örneğin mühendisler, yöneticiler, kuyu deliciler, ustabaşları hariç olmak üzere tüm çalışanlar Şah'ın yasalarına bağlıdır.

1903 ve 1904 senesinde petrol bulundu ise de açılan kuyulardan elde edilen petrolün emek ve masrafı karşılamaktan uzaktı.⁸² D'Arcy başarısızlıkla sonuçlanan petrol arama işinde yeterince para kaybedince bu imtiyazın elden çıkma tehlikesi doğdu. İran'ı konumu itibariyle de güvenlik politikasının bir parçası sayan İngiltere hükümetini bu durum endişelendirdi. Çünkü bu dönemde İran'da gerek İngilizler gerek Ruslar ve Almanlar kıymeti her gün biraz daha artan petrolü bulmak ve imtiyazlarını almak için amansız bir mücadeleye girmişlerdi. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Landsdowne, İngiltere hükümetinin İran Körfezi'nde kendisinden başka bir gücün askeri, ekonomik ve politik bir güç oluşturmasına müsaade etmeyeceğini belirtmekteydi.⁸³ Sonuçta D'Arcy'nin de ortak olduğu bir şirket kurularak işler Burmah Oil Company'e devredildi. Bundan sonra çalışmalara bu şirket devam etti.

1908 senesinin mayıs ayında yüksek rezervli petrole rastlandı. Ortadoğu'da ilk defa ticari miktarda petrolün bulunmasından bir sene sonra 1909 senesinin nisanında Anglo-Persian Oil Company kuruldu. Bundan sonra Ortadoğu'nun petrol bölgelerinde etkin şekilde yer aldı. Yeni

⁸² BP, a.g.k., s.11.

⁸³ Ayhan, a.g.k., s.133.

şirket kurulduğunda hisse senetleri İngiliz Bahriye Birinci Lortluğu ve İngiliz Entelijans Servisi tarafından alındı. Böylece İran petroleri İngiliz devletinin denetimine giriyordu.⁸⁴ Kuruluşuyla birlikte bu şirket İran petrollerinin işleme ve ihracatını ele geçirdi. Bir bakıma İran ekonomisi üzerinde İngiliz egemenliği hissedilmeye başlanacaktır.

İngiltere'nin Ortadoğu'daki petrol bölgeleriyle ilgilenmeyi ne kadar önemsiyorsa aynı oranda diğer ülkelerin bu bölgeyle ilgilenmesinden de rahatsızlık duyuyordu. Bu bölgeye ilgi duyan ülkelerden biride Almanya idi ve Mezopotamya'daki petrol bölgelerine duyduğu ilgi İngilizleri rahatsız ediyordu. Bu rahatsızlık İngilizleri harekete geçirdi ve İngiltere adına Gülbenkyan'ın Abdülhamit'le görüşmesi sağlandı. Fakat yapılan bu görüşmeden sonuç alınamadı. Bu dönemde Abdülhamit Almanlarla petrol arama işine girmişti. Petrolün Avrupa'ya güvenli bir şekilde taşınması için Berlin-Basra demiryolunun yapımına da başlanmıştı. Fakat Abdülhamit'in Jön Türkler tarafından düşürülmesi Almanların gözden düşmesine neden oldu.1912'de de Gülbenkyan'ın baskılarıyla Turkish Petroleum'daki %25 paylarını Shell'e bıraktılar. Aynı zamanda Osmanlı Hükümetinin kaynak arayışları sonucunda Turkish Petroleum'daki hisselerini satışa çıkarmış ve bu hisseleri Anglo-Persian Oil Co. satın almıştır. Böylece I. Dünya Savaşı öncesi, 50\50 Türk-Alman ortaklığı olan Turkish Petroleum şirketinin ortaklık payları %25 Anatolian Railway, %25 Shell, %50 Anglo-Persian Oil Co. şeklinde değişmiştir. Bu şekilde Almanlar %25, İngilizler ise %75 paya sahip olmuşlardır. Savaşın başlamasıyla İngilizler Almanların %25 payına el koyduklarını ilan etmişlerdir. İngilizler bu hareketleriyle şirketin %100 'üne sahip olmuşlardır.⁸⁵ İngiltere el koyduğu Almanya'nın %25 hissesini savaş sonrası Fransa'ya devretmek zorunda kalacaktır.

I. Dünya Savaşı sonrası İngiltere dünya petrol piyasasında önemli bir güç olan ABD'nin İran petrol sahasına girişini engellemeye çalıştı. Sonuçta İngiltere'nin baskıları sonucunda İngiltere yanlısı Vossughed Dawleh hükümeti ile APOC arasında yeni bir petrol antlaşması imzalandı. Antlaşmayla ilgili bir İngiliz Parlamenter "En sonunda, İran'ın güney batısına hükmetmekle, zengin petrol yataklarının güvenliğini de sağlanmış olmaktadır. Bu petrol ki, bize dünyanın herhangi bir yerinde üstünlük sağlayan İngiliz donanmasının hareket etmesini sağlayandır." demiştir.⁸⁶

⁸⁴Karadağ, R., Petrol Fırtınası, İstanbul, 1982 s.46.

⁸⁵ Pierre Fontaine, Türkiyenin Petrol Meseleleri, (Çev:Erdoğan Alkan), İstanbul, s.20.

⁸⁶ Ayhan, a.g.k., s.150.

Bu anlaşmaya ABD hükümetinden sert tepki gelmiştir. Amerika İngiltere'nin İran üzerinde denetim kurmasına karşı çıkmaktaydı. 1920 yılında Dışişleri Bakanı Colby'nin Tahran'daki Amerikan Büyükelçisine gönderdiği telgrafta "Bakanlığımızın İran Parlamentosu tarafından henüz onaylanmamış olan Anglo-Persian Antlaşması'nın onaylanması durumunda Amerikalı petrol şirketlerinin İran petrol sahalarında petrol imtiyaz anlaşmaları yapması olasılığının ortadan kalkacağı konusunda kaygıları bulunmaktadır." diyerek endişelerini bildirmektedir.⁸⁷ ABD'nin muhalefeti sonucu İran parlamentosu antlaşmayı onaylamadı. İngiltere'nin baskıları sonucu hükümet düşürüldü ve yerine Azem önderliğinde yeni bir hükümet kuruldu. Bu hükümet antlaşmayı onayladı. İngiltere II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar İran'ın siyasi hayatını kontrol altında tutacaktır.

Şah Rıza iktidara geldikten sonra APOC şirketinin hesaplarını İranlı yetkililere açması konusunda şirkete baskı yapmaya başladı. İki yıl süren görüşmeler sonucunda 1931'de Pers Hükümeti, imtiyaz antlaşmasının geçersiz olduğunu açıkladı. APOC'ın en büyük hissedarı olan İngiltere, imtiyazın iptal edilemeyeceğini belirterek İran'a nota vermiştir. İngiltere'nin askeri güç kullanma tehdidi Şah'ı APOC şirketiyle anlaşmak zorunda bıraktı. Bu anlaşmanın belki de en önemli tarafı D'Arcy verilen imtiyaz bir kişiye verilmiş ayrıcalıklıken, 1933 antlaşması doğrudan APOC şirketiyle İran hükümeti arasında yapılmış bir anlaşmaydı. İmtiyaz sahası 500.000 mil kareden 100.000 mil kareye indirilmiştir. Fakat imtiyazın müddeti 1993 yılına kadar uzatılmıştır. 1935 senesinde şirketin adı Anglo-İran Oil Co. olarak değiştirilmiştir.⁸⁸ İngiltere'nin siyasi ve askeri gücü sorunun çözümünde etkili oldu. Bununla birlikte İran Şahı'nın hareket kabiliyetinin olmamasının da sorunun çözümüne katkısı vardı.⁸⁹ İngiltere değişen dünya konjonktürü nedeniyle II. Dünya Savaşı'ndan sonra İran'da petrolün millileştirilmesi sonrasında da aynı yolu izlemiş fakat başarılı olamamıştır.

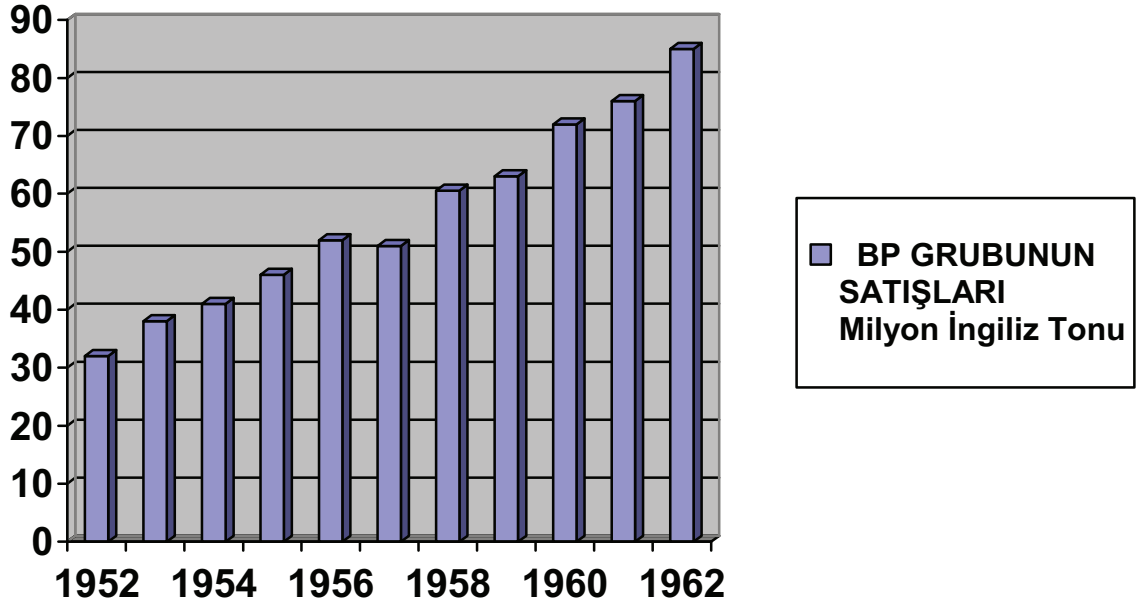
İran'da petrolün millileştirilmesinde başarısız olunmasından sonra Amerika, İngiltere ve Hollanda şirketlerinden oluşan bir şirketler birliği oluşturuldu. İran'daki bu yeni şirketler birliğinde AIOC hissesi %40'a düşmüştür. İsmi "Anglo-İranian" olan şirket, 1954 yılında The British Petroleum Company adını almıştır.

⁸⁷ Ayhan, a.g.e., s.151.

⁸⁸ BP, a.g.k., s.12.

⁸⁹ Ayhan, a.g.k., s.153.

Şekil 1: BP Grubunun Satışları

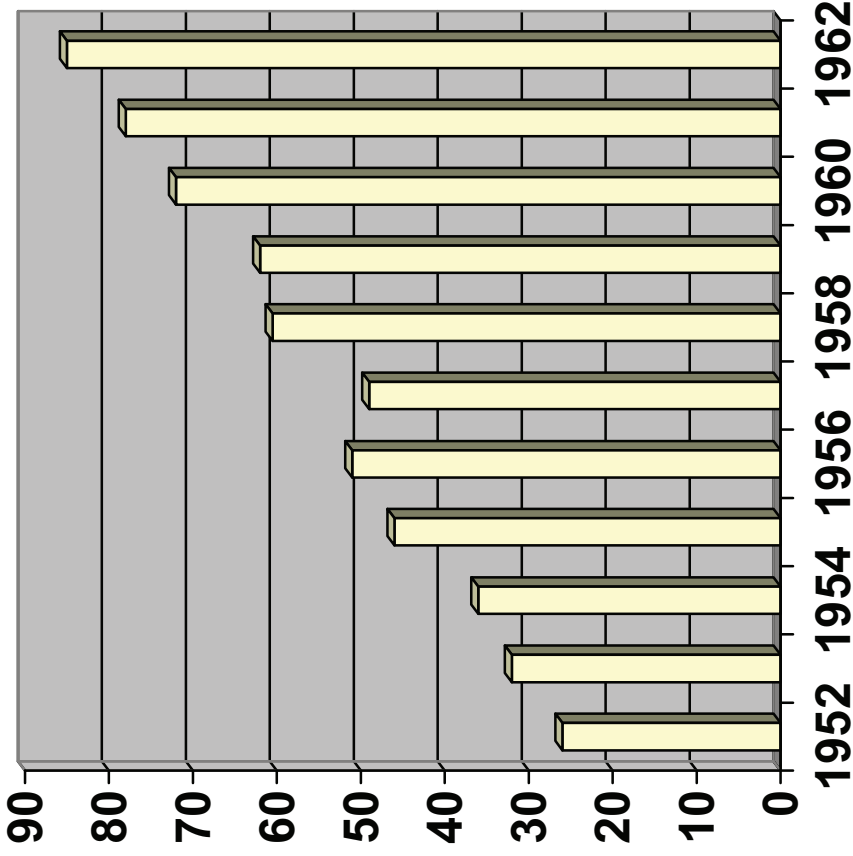
Kaynak:BP ve Tarihçesi Hakkında Bazı Notlar, Londra, 1963, s.9

Ortadoğu'nun diğer bölgelerinde de petrol istihali artmış ve BP bu bölgelerde hisse sahibi olmuştur. Kuveyt'te ilk defa 1946 senesinde Katar'da 1949 senesinde petrol ihraç edildi. Irak'ın güneyinde Basra civarında yeni yeni petrol sahaları keşfedildi ve buralardan 1951 yılında petrol ihraç edilmeye başlandı. 1954 senesinde BP grubunun satışları 41.000.000 tonu bularak İran'daki faaliyetlerin durmasından sonra geçen ilk sene 1 milyon ton fazlalık kaydedildi.⁹⁰

1960'lara gelindiğinde BP, Kuwait Oil Co. işletmesinin de %50 İran'ın milletlerarası işletmesinde %40 hissesi vardı. Katar'da ve Irak bölgelerinin petrolünü çıkaran Iraq Petroleum Co. şirketinin hisselerinin %23 BP'ye aitti. Arabistan yarımadasının Umman kıyılarında bulunan Abu Dhabi Marine Areas Limited Şirketin'de %66 hissesi vardır.

⁹⁰ BP, a.g.k., s.14.

Şekil 2: Ham Petrol İstihsalı

Kuveyt.....	11.600.000
Kent, İngiltere.....	9.500.000*
Anvers, Belçika.....	7.100.000*
Dinslaken, B.Almanya.....	4.500.000*
Lavera, Fransa.....	4.000.000
Kwinana, Batı Avustralya.....	3.700.000*
Llandarcy, Galler.....	3.300.000*
Grangemouth, İskoçya.....	3.250.000*
Mersin, Türkiye.....	3.200.000
Dunkirk, Fransa.....	2.950.000
Süveyş, Mısır.....	2.500.000
BP Hamburg, Almanya.....	2.300.000*
Marghere, İtalya.....	2.100.000
	Montreal,
Kanada.....	1.400.000*
Trablus, Lübnan.....	500.000

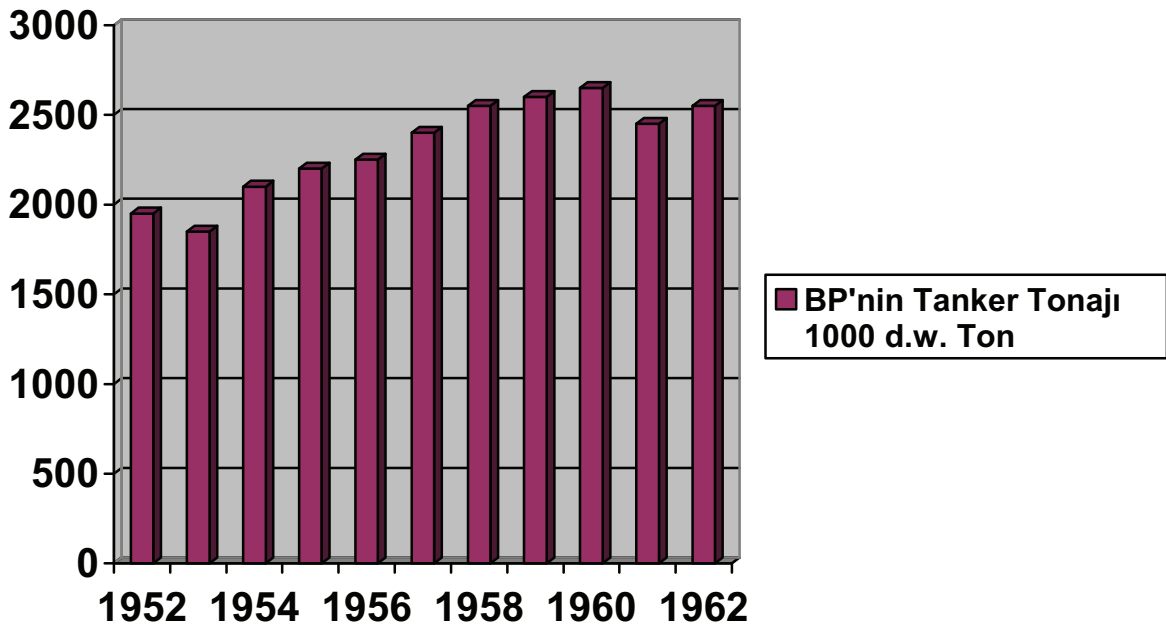
□ Ham Petrol İstihsalı
Milyon İngiliz Tonu

* Tamamı BP'ye aittir.

Kaynakça: BP ve Tarihiçesi Hakkında Bazı Notlar, Londra, 1963, s.6

Dünya'nın birçok bölgesinde petrol istihali açan BP petrol bölgelerinden gelen ham petrolü bu istihallerde işleyip dağıtıyordu. Bu istihallerden bir kısmı yalnız BP'ye ait olduğu halde bir kısmı kartele mensup şirketlerle ortak kurulmuştur. Kartel dünya petrollerini paylaşmanın yanı sıra birbirleriyle istihsal ortaklığı da kurmuşlardır. BP ilk tasfiye hanesini İran'ın güneyinde Abadan'da açmıştır. Çıkarılan petrol miktarı ve katılım sağlanan iştiraklerin sayısı arttıkça tasfiyehanelerin sayısı da artmıştır. Kurulan bu tasfiyehanelerin bir kısmı tamamen BP'ye aittir. Bazıları ortaklıkla kurulmuştur. Türkiye'de Mersin Ataş tasfiyehanesi 1958 yılında Shell, Mobil, BP ortaklığıyla kurulmuştur.⁹¹

Şekil 3: BP'nin Tanker Tonajı

Kaynakça: BP ve Tarihçesi Hakkında Bazı Notlar, Londra, 1963, s.8

⁹¹BP, a.g.k., s.15 .

Uluslararası Petrol Şirketleri, sahip oldukları dikey entegre yapıları ile kendi rafinerileri için gerekli olan ham petrolü yine kendi sorumluluklarında sondajını yaptıkları alanlardan temin edebilmektedirler. Ham petrol üretim alanından rafine edilecek yere olan nakliye alt yapısı da yine kendi unsurları tarafından sağlanabilmektedir. Damıtılıp ürünlerine ayrıştırılan ham petrolü yine kendi ulaşım ağları ile pazarlayıp dağıtımını yapan Uluslararası Petrol Şirketleri bu yapıları nedeni ile çok büyük kazançlar elde etmektedirler.⁹²

Dikey entegrasyon ilgili sektör zincirindeki birbirinden farklı halkaların tek şirket bünyesinde birbirlerine bir şekilde bağlı olması olarak tanımlanabilmektedir. Bir şirketin dikey olarak entegre olmuş yapısı özellikle petrol sektöründe çok büyük bir önem taşımaktadır. Petrol endüstrisinin arama tarama, geliştirme, üretim aşamaları sonucunda ham petrolün yalnızca üretiminin yapıldığı bilinmektedir. Üretimden sonraki aşama olan nakliye sürecinin kendi bünyesinde ayrı bir ekonomik ve politik yapı barındırdığı ise aşikârdır. Elde edilen ham petrolün ulaşım ve endüstri sektöründe kullanılabilmesi için ise ürünlerine ayrılması zorunludur. Bu ise içinde birçok farklı unsuru barındıran rafineri sektörü bünyesinde gerçekleşmektedir. Petrol sektörü zincirinin bunlardan sonraki aşamalarını ise dağıtım ve pazarlama halkaları oluşturmaktadır.⁹³

Uluslararası Petrol Şirketleri temel olarak kuruldukları ülke hükümetlerine karşı siyasal bir sorumluluk içerisinde bulunmamaktadırlar. İlgili şirketler bu şekilde yatırımlarını yapıp stratejilerini belirlerlerken, ekonomik çıkarlarını gözetmekte ve daha yüksek kar düzeylerine ulaşabilmektedirler. Uluslararası Petrol Şirketleri'nin yöneticileri de hükümetler, bakanlar kurulu ve parlamentolar gibi makamlara değil bu çok uluslu şirketin farklı ülkelerde bulunabilen hisse senedi sahiplerine karşı sorumludurlar. Uluslararası Petrol Şirketleri bu nedenle etkili kararlar alma ve bunları en kısa zaman içerisinde uygulayabilme imkânına sahiptirler. Bu gibi özellikleri nedeniyle Uluslararası Petrol Şirketleri uluslararası petrol sisteminin en etkili ve yetkili oyuncularının başında gelmektedirler.⁹⁴

⁹² Demir, A.g.k., s.132.

⁹³Demir, a.g.k., s.131.

⁹⁴ Demir, A.g.e., s.134.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İRAN'IN SOSYO-EKONOMİK DURUMU, PETROLÜN MİLLİLEŞTİRİLMESİ VE MİLLİLEŞTİRMEYE ETKİSİ OLAN UNSURLAR

4.1.İran'ın 20. Yüzyılın İlk Yarısındaki Ekonomik Durumu

II. Dünya Savaşı'ndan sonra İran ekonomik olarak kendine yetemeyen halkının büyük kısmı fakir olan bir ülkeydi. İran 1950'lerde batı karşıtıydı, fakat bu sadece İngilizlere karşı yoğundu. ABD'ye karşı bir sempati vardı. Amerikan misyonerler İran'da Katolikler için bir okul açtılar. Daha sonra bu okullar Tahran, Tebriz gibi yerlere de yayıldı. Müslümanları kendi dinlerine döndürmeye çalışıyorlardı. Amerikalılar okullar yaptı, hastaneler kurdular. 20. Yy. başında Amerikalı bir öğretmenin ihtilal çarpışmalarına katılarak can vermesi ihtilalin Amerikan basınında haberlerle desteklenmesi halkı çok etkiledi ve Amerika'ya karşı bir sempati uyandırdı.⁹⁵ İngiltere ise halkı sömüren halkın fakirleşmesinin tek sorumlusu olarak görülüyordu. İngiltere'nin İran'daki varlığı diğer ülkelerin varlığından daha çok göze çarpıyordu. Anglo-İran petrol şirketi, İngiliz Bankası ve şirketleri İran'daki çıkarlarının geçmişini yansıtıyordu.

Şah tahta çıktıktan iki sene sonra harp henüz devam ederken beş maddelik bir program yayınlayıp halka ilan etmiştir. Şah bu olağanüstü dönemde her vatandaşın asgari ihtiyaçlarını belirlemek için uzun incelemeler yapmıştır. Oluşturulan beş madde herkese sıhhat, yiyecek, giyecek, ev ve öğrenim programının temelini teşkil ediyordu.

Savaş ve işgal İran'da iktisadi anarşiye yol açmıştı. Hayat pahalılığı gittikçe artıyordu. 1942 yılının sonuna doğru enflasyon fiyatları yüzde dört yüz artmıştı. Diğer ülkelerin ticaret kanalları savaş nedeniyle tıkanmış olduğundan mal sıkıntısı giderek artmıştı. Kuzey eyaletlerdeki buğday ve pirinç mahsulleri ve buradan temin edilen diğer gıda maddeleri ve malzeme Ruslar tarafından durdurulmuş ve kendi memleketlerine sevk edilmeye başlanmıştır. Bu durum birçok mahalli esnaf tarafından istismar edilmiştir. Zenginler ve diğer tüccarlar

⁹⁵ Nirumand, a.g.k., s.42.

yiyecek maddelerini depo etmeye başlamışlardır. Bu hırs ve emniyetsizlik salgının bütün zirai sahalara da yayılmasına neden oldu. Kâr ve vurgunculuk şehir merkezlerinin ticari hayatına hâkim oldu ve zaman zaman ekmek için ayaklanmalar çıktı. Üçlü antlaşmalar gereği İngiltere Hindistan'dan bir miktar yiyecek ve buğday göndermiştir. Doğal olarak bu yeterli olmamıştır. Rusya ise kendi durumunu bahane ederek İran'a hiçbir yardım da bulunmamıştır.⁹⁶

Devletleştirme yılı olan 1951'e kadar İran ekonomisinin durumu gittikçe kötüleşti ve üretim açısından savaş öncesi yıllara göre geriledi. Yoksulluk ve açlık ülkeyi sarstı. Sağlık durumu özellikle başkentin dışında öyle korkunç bir hal almıştı ki sıtma ve trahom gibi hastalıklar durmadan yayılıyordu. Halkın büyük bir kısmı kronik az beslenme durumuyla karşı karşıya olduğundan hastalılara yakalanmaya yatkınlardı. Kişi başına düşen kalori tüketiminin 1934- 1939'da 2100 kaloriden 1946-1949'da 1811 kaloriye düşmesinde kendini gösteriyordu. Ortadoğu'da en düşük tüketim İran'da gözükmekte idi. Yeni doğan iki çocuktan biri ölüyordu. Ortalama insan ömrü de köylerde 27 kadar düşmüştü.⁹⁷

Uluslararası İşçi Bürosu'nun raporunda İran'da petrol sanayinde çalışma koşullarından bahsedilirken petrol işçilerinin büyük çoğunluğunun Abadan'ın eski ve kalabalık mahallelerinde yaşadığı burada çoğunlukla bir ailenin ve ya üç dört işçinin bir odada oturduğu belirtilmiştir. Bu bölgede oluşan gecekondu yığından yabancı memurlar aşağılayıcı ifadelerle bahsederlerdi. İran'da durmadan yükselen petrol üretimi arasında birbirine zıt bir oransızlık vardı. 1938-1950'ye kadar şirketin petrol üretimi üç kat artmıştır. Devletleştirmeden bir yıl önce 31.750.000 ton ham petrol üretilmiştir. Yalnız o yılki şirket kârı 180-200 milyon sterlindi. İran ise bunun 16 milyon sterline yakın bir kısmını alıyordu. İngiliz hükümetinin vergi olarak aldığı para bile İran'ın aldığından fazladır.⁹⁸

İranlılar geri bırakılışların en önemli sebebi olarak İngilizleri görmüşlerdir. İstedikleri ise sadece adil bir petrol antlaşmasıydı. İngilizler haklarının bir kısmından vazgeçselerdi birçok sorun çözülecekti. Fakat İngilizler İran'ın bu haklı isteğini çok görmüş ve onları aç gözlü olmakla suçlamışlardır.

⁹⁶ Sanghvi, Ş., Aryamehr: İran Şahı, İstanbul, 1971, s.87.

⁹⁷ Nirumand, a.g.k., s.49.

⁹⁸ Nirumand, a.g.k., ss.50-51.

Britanya delegesi Gladwyn Jebb, Güvenlik Konseyine sunduğu raporda İran hükümetinin aldığı kararın Birleşik Krallık, İran ve aynı zamanda hür dünya için de önemli olan bir girişimin sonunu getireceğinden bahsetmiş ve şöyle devam etmiştir. 'İran Hükümeti kendince açık olan sebeplerden dolayı sürekli olarak AIOC 'nin tek düşüncesi İran ulusunun sahip olduğu her zenginliği ele geçirmek olan vicdansız kan emici bir çete olarak takdim etmektedir'.⁹⁹

İran'ın milli gelirinin yüzde 50'si tarım ürünlerinden meydana gelir. Milli gelirden sanayinin payı yüzde 13-15'tir. 20. yy başında ilkel yollardan sağlanan İran malları dünya piyasasında rekabet edemez duruma gelince ülkenin sanayileşmesi kaçınılmaz hale geldi. Yeni şehirlerin kurulmasıyla köylerden kentlere doğru göç başladı. Bu göçler beraberinde yeni iş yerlerinin açılmasını da gerekli kıldı. Bu girişim yabancı devletlerin müdahalesiyle başarısızlığa uğradı. Müdahale o dönemde İran'da büyük nüfuzu bulunan İngiltere ve Rusya'dan geliyordu. Ancak 1930'larda sanayileşme Rıza Şah tarafından başlatıldı.¹⁰⁰ Halıcılık gibi sanayide birçok dokuma fabrikaları ve imalathaneler kurulmuştur.

4.2. İran'da Yerli ve Yabancı Şirketlerin Durumu

İngiltere ve Rusya'nın İran'daki ekonomik nüfuz alanları İran toplumunun bağımsız ekonomik kalkınması bakımından yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Bu nüfuz, 18. yüzyılda çok önemli olan İran üretim tezgâhlarının, hâkimiyetlerini Avrupa'da üretilmiş mallar lehine kaybetmelerine sebep oldu. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde İsfahan, Kaşan, Tebriz'deki sınaî faaliyetin düşüşüne tanıklık etmiştir. Bu dönemde sadece geleneksel fabrikalar zarar görmeyip, modern orta sınıfın oluşması yönündeki çabaların da kısmen Rusya ve İngiltere'nin müdahaleleriyle başarısız kaldığı söylenebilir. Bu iki ülke İranlı tüccarların bağımsız ve milli bir banka sistemi kurmalarını da engellemiştir. Ticaretin artması, yerli üreticinin azalması ve İranlı işadamlarının bağımsız bir banka kuramamaları 20. yüzyılın başlarında bağımlı bir burjuvazinin doğmasına sebep olmuştur. İngiliz ve Rus şirketler İran'ın önemli ticaret şehirlerinde ofisler açmış veya temsilcilikler atamıştır. Zamanla İranlı büyük işadamları, İngiliz ve Rus şirketlerinin bayisi haline dönüştü.¹⁰¹

⁹⁹ Kınzer, a.g.k., s.153.

¹⁰⁰ Nirumand, a.g.k., s.130.

¹⁰¹ Sarıkaya Y., Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik, İstanbul, 2008, ss.72-73.

Tablo 3: İnan'da Sermaye Sahibi Ülkelerin Durumu

ÜLKE	SERMAYE MİKTARI Sterlin
İngiltere	16.275.000
Rusya Şuralar Devleti	1.507.000
Birleşik Amerika	352.000
Almanya	98.000
Diğer	147.000

Kaynak: Furon, R., İnan, (Çev. G. K. Söylemezoğlu), İstanbul, 1943, s.199

1936 Yılında işlemekte bulunan 861 şirketten, 217'sinin sermayesi elli bin riyalden aşağıdır. Devlet bazı ticaret işlerinin kar bıraktığını görünce bu alanlarda faaliyet göstermiştir. Aynı yılda yabancı şirketlere bakıldığında İngiliz şirketleri sermayeleri diğer ülkelere göre çok fazladır.1936 senesinde İnan'da elli kadar yabancı şirket vardır ve büyük çoğunluğu İngiliz şirketlerdir.¹⁰²

Tablo 4: İnan Şirketlerinin Sermayeye Göre Dağılımları

Şirket Sayısı	Sermaye Değeri
175 tane	200.000- 500.000 riyal
161 tane	100.000- 200.000 riyal
129 tane	50.000- 100.000 riyal
90 tane	500.000- 1000.000 riyal
88 tane	1000.000-10000.000 riyal
12 tane	10000.000- 50 milyon riyal
2 tane	50 milyon- yukarısı

(1936 yılı verileridir)

1936 yılında 1 Sterlin 100 Riyal değerindedir.

Kaynak: Furon, R., İnan, (Çev. G. K. Söylemezoğlu), İstanbul, 1943, s.198

¹⁰²Furon, R., İnan, (Çev. G. K. Söylemezoğlu), İstanbul, 1943, s.198.

Tablolar incelendiğinde İran'ın yerli sermayesinin durumu net olarak görülmektedir. İran'da 1936 yılı verilerine göre sermayesi 2000 sterlin ile 5000 sterlin arasında 176 şirket vardır. Aynı yıl İngiltere'nin İran'daki şirket sermayeleriyle 5000 sterlin değerinde 3245 şirket kurulabiliyordu. Bununla birlikte İngiltere'nin İran'da ekonomik ağırlığı net olarak görülmektedir. İngiltere İran'da sermaye miktarı bakımından ikinci sırada olan Sovyet Rusya'dan on kat daha fazla sermayeye sahiptir.

4.3. Petrolün Millileştirilmesi

Şah 1947 yılına kadar meşrutiyetçi bir padişah görüntüsü sergiliyordu. Fakat 1948 yılında alenen mali işlere karışmaya başladı ve sadece bakanlar değil başbakanları da tayin edip işten alıyordu. 1949 yılında Şah'a yapılan terör girişiminin ardından muhaliflerin ortadan kaldırılması için fırsat doğdu, böylece Şah olağanüstü hal ilan etti. Muhalif gazeteler kapatılıp Tudeh Partisi yasaklandı, Kaşani Beyrut'a ve Musaddık doğduğu yere sürgün edildi. Aynı zamanda hemen "Kurucular Meclisi"ni kurdu ve bu meclis, üyelerinin yarısı şah tarafından seçilen "Senato"nun kurulması ve şahın meclisi kapatmasına oybirliği ile onay verdi.¹⁰³

Meclis üyeleri petrol şirketinin İran'a daha iyi bir antlaşma teklif etmesini istiyorlardı. 1949 yılında on meclis üyesi İngilizlere verilen imtiyazın feshedilmesi için kanun tasarısı teklif ettiler. Ayrıca Abadan'da devam eden şiddet olayları İngilizlere 1933 protokolüne ek bir uzlaşma metni hazırlamaya itti. Bununla şirket yetkilileri İran'a ödenen payı arttırıp daha fazla İranlının idari görevler için yetiştirileceği sözü verilerek onları susturmayı hedeflemişlerdir.

İngilizler yeni protokolün mecliste kabulü için Şah'a baskı yapmaya başladı. Fakat protokol meclis üyeleri tarafından hoş karşılanmadı. Amerika birçok petrol üreticisi ülkeyle yarı yarıya antlaşmalar imzalamıştı. Meclis'te İngilizlerle "50-50" kar payını içeren bir anlaşma imzalamak istiyordu. Aynı zamanda seçim dönemi de yaklaşmıştı. Şah seçim hilelerine başvurarak ılımlı olan vekil adaylarının seçilmesini garanti altına aldı. Musaddık ve taraftarları bu durum karşısında sokaklarda gösteri yaptılar. Şah'a karşı yapılan protestonun birinde Musaddık İran halkına karşı şöyle hitap etmiştir. 12 Ekim Cuma günü öğleye iki saat

¹⁰³ Tabriz, a.g.k., s.129 .

kala ekselanslarının kapısında hazır bulunmaya karar verdik. Ey halk bizi orada yalnız ve kimsesiz bırakmayın.¹⁰⁴

Seçim sonucu Şah'a yakın isimlerin meclise girmesi tepkilerin artmasına neden oldu. Şah tepkilerin artmasından çekinerek seçimlerin yenilenmesini kabul etti. Yenilenen seçimle birlikte Musaddık meclise girdi. Musaddık'ın da içinde bulunduğu Ulusal Cephe 1933 Protokolüne ek bir protokolün imzalanmasına karşı çıkmaktadır.

Şah 1950 yılının başlarında meclisi zorlayacak kuvvetli bir adaya ihtiyaç duydu. İlk tercihi Muhammed Said antlaşma konusunda isteksiz davranmış hatta oylanmasını bile reddetmiştir. İki ay sonra başbakanlığa Ali Mansur getirilmişti. Mansur'da protokolün imzalanması için savaşıma istekli görünmüyordu. İngilizlerin baskısıyla Şah Razmara'yı başbakan olarak atadı. Yeni başbakan antlaşmanın imzalanması için çalışmalara başladı. Petrolün millileştirilmesi artık milli bir dava haline gelmişti. Bu dava farklı görüşlere sahip insanları bir araya getirmişti. Ulemadan Ayetullah Kaşani seküler Ulusalçı Musaddık'la aynı amaç için ortak hareket edecekti. Razmara halk kitleleri tarafından yoğun tepki toplamaya başladı. Halk Razmara'nın İngilizlerin piyonu olduğunu düşünüyordu. Camiden çıkarken bir İranlı tarafından öldürüldü.

1951 yılında Musaddık başbakanlığa seçildi ve dikkatler meclisten Mussadık ve Cepheyi Millinin güç kaynağı olan sokaklara çevrildi. Bakanların çoğu muhafazakârlardan oluşmaktaydı ve bu durum İslam Fedaileri'nin tepkisine yol açtı, Mussadık'tan beklenildiği gibi ilk olarak petrol meselesiyle uğraştı.¹⁰⁵ Hazırladığı millileştirme yasasını Şah imzaladı ve yasa 1 Mayıs'ta yürürlüğe girdi.¹⁰⁶

Şah daha sonraları bu dönem için 'Musaddık'ın büyük fırsatı gelmişti. Muvaffakiyet onun ve onu takip edenlerin rüyalarında gördüğünden daha fazlaydı. Önünde iki muhteşem imkânlar senesi vardı. Bir yıl benim tam desteğimi görmüştü ve ondan sonraki aylar –bana çok ızdırap vermiş olmasına rağmen – müsamahamı görmüştü. Ne yapacaktı?'¹⁰⁷ sözleriyle ona göstermiş olduğu toleranstan bahsedecekti. Musaddık'ın asıl amacı insanların daha iyi koşullarda yaşamasını sağlamak ve İngilizlerle kabul edilebilir bir petrol anlaşması yapmaktı.

¹⁰⁴ Tabriz, a.g.k., s.135.

¹⁰⁵ Tabraz, a.g.k., s.130.

¹⁰⁶ Yergin, D., Petrol, (Çev.K. Tuncay), İstanbul, 1995, s.524.

¹⁰⁷ Sannghi, a.g.k., s.150.

1949 yılında yapılan yedi yıllık kalkınma planı daha önceki yıllara göre daha fazla kaynağa gereksinim duyulmasını neden oldu. İran'ın gelir kalemlerinin en önemlilerinden biri petrol gelirleri idi. Dolayısıyla İran'ın petrol gelirlerini arttırmaya ihtiyacı vardı. İngiltere'nin ise yeni ödünler vermeye niyeti yoktu. Ve doğal bir refleks olarak petrol meselesi İran'da milli bir dava oldu. Bu dönemde bu meseleye liderlik yapacak tek isim Musaddıktı. Şah "Fars valiliğine bizzat aleyhinde bulunduğu İngiltere elçisinin tavassutuyla tayin edilmişti. Başvekilliği ise İngilizlerin tasvip etmesi şartıyla kabul etmişti."¹⁰⁸ demiştir.

1952 yılının başlarında On Yedinci Meclis açıldı ve 79 milletvekilinden 30'u Cepheyi Millinin üyesi veya ona yakınları. Beş ay tartışmanın ardından Musaddık başbakanlık hakkını kullanarak aniden savaş bakanlığını belirledi ve Şah'ın reddetmesi nedeniyle istifa edip meclise götürmeden direkt olarak halkla paylaştı, böylece konu büyük bir milli tartışmaya neden oldu.¹⁰⁹

4.3.1. Petrolün Millileştirilmesine ABD ve İngiltere'nin Bakışı

1950'lerde AIOC'nin önemi oldukça büyüktü. Bu şirket Ortadoğu'daki İngiliz üslerine ve Akdeniz donanmasına petrol verdiği gibi İngiltere'nin ham petrol gereksiniminin dörtte birini karşılamaktaydı. Şirket, İngiltere'nin ödemeler dengesine olumlu katkılarda bulunarak, o yıllarda gerilemekte olan İngiliz ekonomisi için yaşamsal önem taşıyordu. Millileştirme gerçekleştirildiği takdirde İngiltere, Economic Cooperation Administration (ECA) aracılığıyla Batı Avrupa'ya petrol satarak elde edeceği dolarlardan yoksun kalabileceği gibi "dolar bölgelerinden" petrol ithal ederek yeni kayıplarına uğrayacaktı. Bundan dolayı İngiltere'nin millileştirmeye buna seyirci kalması beklenemezdi.¹¹⁰

Petrolün millileştirilmesinde ABD'nin tutumu çok önemlidir. İngiltere bölgede eski gücünü yitirmişti. En önemlisi bölgede kendi başına hareket edememektedir. Petrolün millileştirilmesinden sonra İngiltere'nin yapmış olduğu eylemlerden biri de Kıbrıs'a paraşütçü birlikler getirmesidir. Bu eylemin bir sonraki aşaması birliklerin İran'a girmesidir. Fakat ABD İngiltere'yi bu eylemden vazgeçirdi. Bu dönemde ABD için Ortadoğu'daki Sovyet Rusya

¹⁰⁸ Pahlavi, M., Ak devrim, (Çev. M. Matin), İstanbul, 1968, s.16.

¹⁰⁹ Tabraz, A.g.e., s.130.

¹¹⁰ Amini, A. R., İran'da Petrol Ve Uluslararası İlişkiler Alanına Etkisi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, 1986, s.39.

tehlikesi daha önemliydi. İngiltere eğer İran'a girecek olursa 1941'deki antlaşmadan kaynaklanan haklar nedeniyle Sovyet Rusya'da İran'a girebilirdi. Birleşik Devletler böyle bir durumla karşılaşmak istemedikleri için İngiltere'yi İran'a karşı askeri müdahalede bulunmaması konusunda uyardı.

İran jeopolitik konumu itibariyle önemli bir ülkeydi. İran'ın Sovyet Rusya'nın eline geçmesi demek Sovyetlerin hem İran körfezi aracılığıyla denizlere ulaşması hem enerji kaynaklarına sahip olması hem de bütün Ortadoğu'nun komünizm tehlikesi altına girmesine neden olacaktı. Amerika bu sebeple bölgede istikrarlı bir İran istemekteydi. Musaddık'ı desteklemesi İran'da istediği istikrarın oluşması için bir seçenektir. Çünkü Musaddık İran'da sevilen özellikle millileştirmeden sonra popüleritesi iyice artan biriydi. Musaddık'a ya destek sağlayacak ya da tarafsız kalarak ülkenin yavaş yavaş ekonomik çöküntüye gitmesine göz yumacaktı. Amerikanın ikinci seçeneği göze alması mümkün değildi. Çünkü bu şekilde ülkeyi kendi elleriyle Sovyetlere vermiş olacaktı. Sonuçta Amerika darbe planları netleşinceye kadar İran'a az da olsa yardım yapmıştır.

Amerika sorunun çözümü için Musaddık'la görüşmeler yaptı. Fakat bu görüşmelerden bir sonuç elde edilemedi. Musaddık bu konuda çok katıydı. İngilizleri rahatsız eden en önemli mesele ise İran'ın İngiliz tesisleri için bir tazminat kazancının kaybı dolayısıyla yirmi yılla sınırlı başka bir tazminat ödenmesi, buna karşılık İngiliz teknisyenlerinin çıkarılması ve petrol şirketinin yeni statüsünün tanınmasını kabul etmeleri yolunda Amerikanın yaptığı tekliftir.¹¹¹ Amerika İran'ın İngiltere ile bir antlaşma imzalayacağına da inanmıyordu. İngiltere petrolün millileştirileceğini hissettiği zaman petrol gelirinin yarı yarıya paylaşılmasını teklif etmişti. Fakat İran parlamentosunda bu durum kabul görmemiştir. Mevcut durum İran halkı için petrol gelirinin paylaşımından ziyade milli bir dava olmuştur. Amerikanın bu düşünceleri paralelinde süreç İngiltere'nin kabul edemeyeceği bir yöne doğru gidiyordu.

İngiltere için tehlikeli gidişin farkına varan Dışişleri Bakanı Anthony Eden Amerikalı delegelerin karşısında Musaddık'ı komünist olarak suçlamış ve onunla anlaşmamanın daha iyi olacağını söylemiştir. Amerikalılar İngiliz tekliflerine yanaşmak istemeyince Eden kendilerine bir plan sundu. Plan bir Amerikan ortaklığını öngörüyordu. Eden'in görüşüne

¹¹¹ Nirumand, a.g.k., s.87.

göre, Amerikanın İran karşısındaki tehlikeli tarafsızlığını ortadan kaldırmanın tek yolu onları da petrol payına ortak etmektir.

4.3.2. İran'da Sol Görüşlü Partilerin Petrolün Millileştirilmesine Etkisi

Petrolün Millileştirilmesinde Marksist aydınların en önemli partisi, Zahmetkeşan Partisiydi. Bu parti Baghai ve Halil Meleki'nin itilafı ve çok sayıda Tudeh partisinden ayrılıktan oluşuyordu. Baghai meclis ve kamuoyu parti liderliğini üstleniyordu. Zahmetkeşan Partisi hızla çok sayıda işçi, öğrenci ve üniversiteliyi toplayıp milli bir partiye dönüştü. Bu parti Tudeh partisi ile mücadele edebilecek güce sahipti. Zahmetkeşan Partisi halka dayanan milli bir partiydi ve C.M.'nin potansiyelinden geldiği fark ediliyordu. Bu parti hem o zamanda hem de daha sonra 1952'de Baghai'nin ayrılmasından sonra (üçüncü güç) hareketin en etkili modern siyasi gücü oldu.

İran Komünist Partisinin 1920 yılında kurulması, kuzeydeki Gilan bölgesindeki gerillaların özerk İran Sosyalist Cumhuriyetini kurlmaları dönemine rastlar.18 ay sonra bu isyan bastırılmış İKP yeraltına çekilmiş 1931 tarihli yasayla yasaklanmıştır. 1941 yılında Rusların İran'a girmesinden itibaren legalleşen İKP Tudeh yada Kitleler Partisi adını aldı.¹¹² 1945 yılına gelindiğinde Tudeh artık halkın partisi haline gelmişti. Kabinedeki eğitim, sağlık ve ticaret bakanlığı Tudeh'in elindeydi. Partinin başlıca yayın organı Rehber 100.000 aşkın baskı sayısı yapıyordu. Ayrıca partinin 50.000 kayıtlı ve 100.000 bağlantılı üyesi olduğu düşünülüyordu. 1945'te İngilizlerin hazırladığı bir raporda Tudeh önderliğindeki Birleşik Sendikalar Merkez Konseyi'nin 275.000'i aşkın üyesi olan elli üç şubesi bulunduğu belirtilmişti. Bu ülkedeki 346 modern sanayi kuruluşundaki işgücünün %75 idi.¹¹³

Petrol mukavelesinin iptali ve petrol sanayinin devletleştirilmesine halk tarafından yoğun ilgi duyulmaktaydı. Parti bu durumu kullanmasını çok iyi bildi ve halk arasında, işçi sınıfı içinde büyük bir taraftar sağladı. 1942'de Tahran'da baş gösteren yiyecek sıkıntısı üzerine gösteriler düzenleyerek, 1946'da petrol işçilerin direnişe geçmelerini sağlayarak tesislerde yönetimi ele geçirmişlerdi. Tudeh bu grevle AIOC şirketine sekiz saatlik işgünü, cumaları ödeme yapmak, ücretleri yükseltmeyi ve konutları iyileştirmeyi kabul ettirdi.

¹¹² Halliday, F., "İran" Birikim Dergisi, (Çev. H. Alacakaptan) Sayı.48, İstanbul, 1979 s.18.

¹¹³ Abrahamian, a.g.k., s.145.

Tudeh Partisi, artık İran siyasal tarihinde önemli bir yere sahip oluyor ve kendini kabul ettiriyordu. İran siyasi hayatında böyle bir konuma gelen Tudeh Partisi, Sovyetler Birliği ile sıkı ilişkiler kurmuştur. İdeolojik olarak Marksist-Leninist bir yapıya sahiptir. Tudeh Partisi dışında başka hiçbir parti ülke dışından organize bir şekilde destek ve yardım almıyordu. Ülkede Marksist-Leninist devrim kuramı gereği bir devrim öngörmektedir. Fakat Sovyetler Birliği'ne bağlı bir politika gütmektedir.¹¹⁴ Petrolün millileştirilmesi için çaba harcayan Tudeh partisi Kuzey İran'daki petrol bölgelerinin bu kapsamın dışında tutulmasını istemiştir. Mevcut bölgelerde Sovyet Rusya'ya imtiyaz verilmesini istemektedir. Musaddık'ın aksine Tudeh politikalarında pozitif ayrımcılığı seçmiştir. Sovyetlerin kuzey petrol bölgesi için verdiği teklifi hükümetin reddetmesi üzerine Tudeh 1944 yılında Sovyetler Birliği'nin korumasında Tahran'da hükümet aleyhinde büyük bir gösteri düzenleyerek Sovyet talebini desteklemiştir. Aynı yılın sonlarına doğru yayınlanan bir makalede Sovyetlerde dâhil bütün devletlerin İran'da bir etki alanına sahip olduğunu söyleyerek şöyle devam etmiştir." Eğer belirttiğimiz gibi ABD hükümeti savaş sonrasında güçlü bir mevcudiyet göstermek ve Belucistan petrol yataklarını kendi şirketlerinin işletmesini sağlamak için nüfuz alanları kurmak peşindeyse, kuzey komşumuzun da ulusal çıkarları gereği aynı şeyi yapması doğaldır.¹¹⁵ Musaddık'ın Tudeh Partisine mesafeli davranmasının sebeplerinden biride budur. Tudeh Partisine zarar veren bir diğer olayda Sovyetlerin Kürt ve Azeri bölgelerde özerklik istemesi ve Tudeh Partisinin bunu desteklemesidir.

1946 yılının bir mayısında Hürremşehir'deki Britanya konsolosu panik halinde, bir kadın konuşmacının yalnız eşit işe eşit ücret talep etmeyip, aynı zamanda Britanya şirketinin İran'ın cevherini sömürdüğü ve köpek mamasına İranlı işçilere ödediği ücretten daha çok para harcadığıyla suçlayarak petrol sanayinin toptan devletleştirilmesi çağrısında bulunduğunu söylemiştir.¹¹⁶ Bu çağrı sonraki yıllarda da devam etti. İran'da petrol millileştirildiğinde Tudeh Partisi MC' ye destek vermiştir.

Tudeh Partisinin Musaddık zıtlasma politikası 1952 yılına değin sürmüştür. Partinin Musaddık'a verdiği destek başta millileştirme olmak üzere belli politikalarla sınırlıydı. Ancak zamanla darbe yaklaştıkça Tudeh'in hükümete verdiği destek arttı. Bu yeni politikayla parti yavaş yavaş ulusalcıların gerisinde kaldı. Tudeh darbe sırasına 18 Ağustos'ta sokakları

¹¹⁴ Tabraz, a.g.k., s.139.

¹¹⁵ Behrooz, a.g.k., s.30.

¹¹⁶ Abrahamian, a.g.k., s.150.

boşaltması istendiğın de bu isteğe uymuştur. Önceki yıllardaki saldırgan politikasının aksine, en kritik anda Musaddık'ın sözünü dinlemiş ve direnişini örgütlemeyi başaramamıştır. Bu eylemsizlikle ilgili birkaç ay sonra yapılan açıklamada "Eğer genel bir silahlı eyleme girseydik baskı daha çok şiddetlenecek ve genel olarak hazır olmadığımızdan eşitsiz bir kavgada öncü konumumuzu yitirmiş olacaktık. Genel kitle gösterileri yolunu seçseydik darbecilerin uygulayacağı şiddet çok daha ağır olurdu."¹¹⁷

4.3.3. Musaddık Liderliğinde Ulusal Cephenin Petrolün Millileştirilmesine Etkisi

Ulusal Cephe ilk olarak 16.mecliste kurulmuştur.1945 yılında partinin parlamentodaki temsilcilerinden oluşmuştur. Cepheyi Milli iki grubun birleşimi sonucu meydana gelmiştir. Musaddık ve arkadaşları teşkilat ve düzenli bir organizasyonun bulunmadığından şikâyet ediyor ve Musaddık, Ahmet Abad'dan Ali Şayıgan'a yazdığı mektupta bu önemli hususa değiniyordu: "Biz İranlıların siyasi ve sosyal bir teşkilatı olmadığından dolayı geri kaldık ve bu eksiklik, aziz ülkemizin özgürlük ve bağımsızlığını kaybetmesine neden olmuştur." Cephenin manifestosuna göre bir merkezi şura belirlenmişti. Üyeleri bireyler değildi; gazeteler, öğrenci birlikleri, siyasi partiler davet edilmişlerdi. Cepheyi Milli'nin ilk oturumunda Musaddık, genel sekreter seçildi; program ve amaçlar belirlemek için bir komite oluşturuldu.¹¹⁸

Tudeh'in 1940'ların sonuna doğru gerilemeye başlaması milliyetçi harekete fırsat verdi. Hareketin liderlerinden Musaddık'ın savunduğu iki politika vardı: yurt içinde katı bir anayasacılık ve yabancı egemenliğinden kurtulmayı güvence altına almak için yurtdışında da aynı ölçüde katı bir olumsuz denge politikası. Musaddık geleneksel politikacıların olumlu denge ve büyük devletlere taviz verme gibi yanlış politikalarıyla İran'ın varlığını tehlikeye attıklarını ileri sürmüştü.¹¹⁹

Bu harekette sadece bir grubu değil aydın ve değerli, akılcı bir insanın liderliğini de görüyoruz. Musaddık hareketin değişik aşamalarında öyle karizmatik bir liderlik örneği sergiledi ki sadece aydınları değil halk tabanını da kendisine çekebildi. Cepheyi Milli (C.M.)

¹¹⁷ Behrooz, a.g.k., s.36.

¹¹⁸ Tabraz, a.g.k., s.132

¹¹⁹ Abrahamian,, a.g.k., s.151

etkili ve organize hareket eden bir grup olarak kendini kanıtladı ve Musaddık, milliyetçilik akımının liderliğinde bulunmasına rağmen diğer halk gruplarının da ideolojik liderliğini yapıyordu.¹²⁰

Musaddık'ın başkanlığını yaptığı Ulusal Cephe petrolün millileştirilmesinin merkezindeydi. Petrolün millileştirilmesi döneminde mecliste 30 sandalyesi vardı. Ve Musaddık'la beraber Şah'a karşı etkili bir savaş yürütüyordu. Fakat Kaşani'nin de batı karşıtı söylemleri Ulusal Cephe'nin orta sınıf tabanını etkiliyordu.

Musaddık'ın önderliğindeki Ulusal Cephe, İran'ın ulusal kaynaklarının kontrolünü tam olarak ele geçirmeden Sovyet Rusya'ya hiçbir ayrıcalık tanınmamasından yanaydılar. Musaddık bununla da kalmayıp petrol konusunda meclisin tam bilgisi ve katılımı olmaksızın hiçbir bakanlığın veya hükümet organının yabancılarla hiçbir şekilde görüşmeyeceğine hükmeden bir yasanın çıkarılmasını sağladı. Musaddık yasa görüşmelerinde söylediği 'Pozitif politika izlersek, siyasi eşitlik adına gelecek 92 yıl kuzey petroleri için tavizler vermek zorundayız. Böyle bir şey, bir kolu kesilen bir adamın sırf eşitlik olsun diye öbür kolunun da kesilmesine razı olmasına benzer. İran halkının ve Meclisinin böyle bir tavize asla razı olmayacağına söylemeye bile gerek yok' sözleriyle dış politikadaki temel tezlerinden negatif eşitlik kavramını daha da geliştirdi.¹²¹

4.3.3.1 Musaddık'ın Millileştirmedeki Rolü:

Anglo-İran şirketi İngilizlerin milli kahramanlarıydı ve İngiliz ekonomisine önemli katkısı vardı. Bu şirketin pijamalı Mossy tarafından dize getirilmesi İngilizlerde rahatsızlık yaratmıştı. Abadan petrolü Dünya genelinde çıkarılan petrolle kıyaslandığında önemi daha iyi anlaşılıyordu. İngiltere bu karlı şirketi elinden bırakmak istemiyordu. Aynı zamanda İran'ın isteklerine cevap verecek bir antlaşmada yapmak istemiyordu. İran'a ödenen payın biraz arttırılması işçilerin yaşama ve çalışma koşullarının düzeltilmesi durumu kurtaracakken şirketin taviz vermez tutumu nedeniyle anlaşma sağlanamamıştır. Dean Achesan'un AIOC'u kastederek söylediği gibi 'Hiçbir zaman bu kadar çok şey bu kadar aptalca ve bu kadar kısa zamanda kaybedilmemiştir.'¹²²

¹²⁰ Tabraz, a.g.k., s.131

¹²¹ Behrooz, a.g.k., s.29

¹²² Roosevelt, a.g.k., s.83

Petrolü millileştirme vaadiyle popülerliği artan Musaddık 1951' de başbakan seçildi ve hemen İngiliz-İran Petrol Şirketi'ne el koydu. Millileştirmeyi reddeden İngilizler, Musaddık'ı kötülemek için her şeyi yaptılar. Onu sadece "çılgın", "kaçık", "anormal", "dengesiz", "mantıksız" değil, aynı zamanda "demagog", "kaypak", "üçkâğıtçı", "ilkesiz", "dik kafalı" ve "afyon bağımlısı" olan "hilekâr bir doğulu" olarak lanse ettiler. İngiliz Büyükelçiliği 1952'de, "Musaddık'ın megalomanyaklığı akıl hastalığı seviyesine yükselmiş olup, huysuz bir çocuk gibi dalga geçilmelidir," diyordu. Büyükelçi, Musaddık'ın "akli dengesizliğine" delil olarak, onun bakanlığa ait arabayı ve "ekselansları" unvanını kullanmayı reddetmesini gösteriyordu. Son olarak da şunları yazıyordu: "İran Asya'nın diğer ülkelerinden farklı, olarak bağımsızlığa henüz hazır değildir, Tahiti gibi daha en az 20 yıl yabancı işgaline ihtiyacı var: İran, daha çok dışçıye gitmesi gerektiğini iyi bilen, ama bundan korkan ve kendisine dışlerinde rahatsızlığı olduğunu söyleyen herkese kızan bir adama benziyor."¹²³

1947 Yılı'nda ABD'nin saptadığı yeni petrol politikası, bakanlıklar arası bir komisyonun hazırladığı rapor uyarınca şu ilginç ilkeyi getiriyordu: Komisyon, petrol kaynaklarını devletleştirmek isteyen her ülkeye karşı elden gelen her türlü inandırma yönteminin uygulanması ve söz konusu ülkenin bundan caydırılması gerektiği kanısındadır.¹²⁴

Petrol kartelleri Petrolün Millileştirilmesine başka ülkelere kötü örnek olacağından tarafından pekiyi bakılmıyordu. Musaddık İran'ın petrol satacak durumda olmadığını anlayınca İran ekonomisini petrol gelirlerinin rol oynamayacağı şekilde yeniden düzenledi. İngiltere ile diplomatik ilişkiler hemen kesildi. İngiliz hükümeti bu problemi Musaddık iktidarıyla çözemeyeceğini anlayınca geriye Musaddık'ı devirmekten başka çare kalmadığını anladı. İngilizler Musaddık iktidarda kaldığı sürece İran petroleri ve nüfuzunun kaybedildiğini düşünüyordu.

İngilizler başbakan seçildiği andan itibaren Musaddık'ı yıpratma ve onunla ciddi müzakerelere girmemeye kararlıydı. Örneğin Profesör Lambton, Dışişleri danışmanı olarak hizmet ederken, daha Kasım 1951'de İngiliz hükümetine Musaddık'ı "yıpratmaya" devam etmesini, onunla anlaşmaya yanaşmamasını ve Amerika'nın uzlaştırma çabalarını kabul

¹²³ Abrahamian, E., Humeynizm, (Çev.M. Toprak), İstanbul, 2002, s.115

¹²⁴ Atsız, Y., Sabıka Dosyası, İstanbul, 1998, s.43

etmemesini öneriyordu. Lambton ısrarla "Amerikalılar İran'ı anlayacak deneyime ve psikolojik derinliğe sahip değildirler," diyordu.¹²⁵

İngiltere, şah ve işbirlikçiler, Musaddık Hükümetini şantaj, ambargo ve tehditle köşeye sıkıştırmaya, ülkede istikrarsızlık, kargaşa ve ekonomik kriz yaratarak devirmeye çalıştılar. CIA'nın gizli belgelerinde Musaddık'ın neden düşürüldüğüyle ilgili olarak "1952 sonunda artık anlaşılmıştı ki, Musaddık hükümetinin Batılı güçlerle bir petrol anlaşması yapmaya niyeti yoktur. Musaddık, İran Komünist Partisi Tudeh'le işbirliği yapmaktadır ve şah ile İran Ordusu'nu zayıflatmaktadır. Böyle giderse, İran'ın demir perde gerisine düşebileceği tahmin edilmektedir. Böyle olursa, bu Ortadoğu'da Sovyetler için büyük bir zafer, Batı için de önemli bir gerileme anlamına gelecektir."¹²⁶ ifadeler bulunuyordu.

4.3.3.2. Musaddık'ın Hayatı

Musaddık, İran halkının hayranlık duyduğu birçok özelliğe sahip bir liderdi. 19 Mayıs 1882 yılında doğduğu andan itibaren yurttaşlarının pek azının sahip olduğu avantajlara sahipti. Annesi Kaçar Prensesiydi. Babası ise seçkin Aştiyani aşiretindendi ve Şah Nasıreddin'e yirmi yıldan fazla maliye bakanı olarak hizmet etmişti. Musaddık henüz onaltı yaşında Horasana baş vergi denetçisi oldu.¹²⁷

Eğitimi avukat olarak Fransa'da ve İsviçre'de yapmış olan Musaddık, koyu bir milliyetçi ve yabancı düşmanıydı. Üst düzey bir bürokratin oğlu ve bir önceki hanedandan gelme şahın torununun torunu olarak tam bir aristokrattı. Musaddık aristokrat bir aileden gelmiş olsa da destekçilerinin büyük bir kısmı orta sınıf insanlardan oluşmaktaydı. Yüz elli kişili bir köyde çok geniş topraklara sahipti. İran Siyasal Bilimler Okulunun ilk hocalarından olan Musaddık 1906 Anayasa ihtilalinin rüzgârına kapılmıştı.1. Dünya savaşından sonra Versay Barış Konferansına katılmış, orada efsane komite "Comite Resistance des Nation'un kurulmasını sağlamış ve yabancı müdahalesine özellikle de İngiltere'ye karşı İran'ın davasını savunmuştur. Bu çağrısına hiçbir yanıt alamadığında da bu konuda ümit ve idealizminin sömürücü güçlerce ihanete uğradığı inancındaydı.

¹²⁵ Abrahamian, a.g.k., s.116

¹²⁶ Gerger, a.g.k., s.307

¹²⁷ Kinzer, a.g.k., s.74

Musaddık 1919 İngiliz-İran anlaşmasını kınamıştı. 1944-45'te Sovyetlere petrol imtiyazı verilmesine karşın muhalefetin başını çekmiş ve kuşkusuz 1951 de İngiliz-İran Petrol Şirketinin millileştirilmesi kampanyasını başlatmıştı. Aslında dünyanın bağlantısız liderlerinin ilkiydi.

Tarafsız bir lider olmasıyla ilgili ABD Dışişleri Bakanı Acheson'un yorumu da ilgi çekicidir.”Bir vazifede çoğu zaman bana zevk veren taraflar bulurum meslektaş dostların, karşı taraf için çalışan düşmanların ve bazen de Musaddık gibi tarafsız korsanların niteliklerinde. Yalnız sıkıcı insanlar çekilmez olur.¹²⁸

Halk desteğiyle İngilizlere ve Şaha meydan okumuştı. Parlamentoyu atlayıp çoğu zaman doğrudan halka hitap ederdi. Seçkin bir Şahçı milletvekili şunu söylüyordu: Başbakanımız bir devlet adamı mı yoksa bir mafya lideri mi? Hangi tip başbakan, ne zaman siyasi problemle karşılaşırsa “ben halka konuşacağım” der. Ben bu adamı hiçbir zaman yüksek makamlara uygun görmedim. Yine hiçbir zaman yetmiş yaşında bir adamın bir demagoga dönüşeceğini hayal etmedim. Parlamentoyu eşkıyalarla kuşatan bir adam açık tehlikeden başka bir şey değildir.

Muhammed Musaddık parlamento üyeliği, bölge valiliği ve Rıza Şah tarafından istifaya zorlanmadan önce bakanlık görevi yapmıştı. Savunduğu belli başlı iki düşüncesi vardı: yurt içinde katı bir anayasacılık ve yabancı egemenliğinden kurtulmayı güvence altına almak için yurtdışında da aynı ölçüde katı bir negatif denge politikası. Musaddık geleneksel politikacıların pozitif denge ve büyük devletlere taviz verme gibi yanlış politikalarıyla İran'ın varlığını tehlikeye attıklarını ileri sürmüştür. “Böyle bir politika başka devletlerin de eşit ayrıcalıklar talep etmelerine yol açarak ulusal egemenliğe tehlikeye sokacaktır” diyerek uyarıda bulunuyordu.¹²⁹

4.3.4. Ulemanın Petrolün Millileştirilmesindeki Rolü

Petrol hareketinin liderliğinde Musaddık'ın adı geçiyorsa da Ayetullah Kaşani'nin bu liderlikte rolü inkar edilemez. O Lübnan'a sürülmesine rağmen 16. dönem meclis seçimlerinde Tahran halkı tarafından milletvekili seçildi ve 1940'da halkın büyük coşkusuyla

¹²⁸ Roosevelt, a.g.k., s.101

¹²⁹ Abrahamian, a.g.k., s.151

karşılanarak Tahran'a döndü. Dönüşü sırasında halkı birliğe davet ederek İran petrolünün İran'a ait olduğunu ve daha önce yapılan anlaşmaların (Ges-Golshaian) hukuki bir geçerliliğinin olmadığını açıkladı.¹³⁰

Ayetullah Kaşani'nin liderlik konumunu belirlemek için onun dini konumunu ilanlar, konuşmalar, fetvalar yoluyla halk üzerindeki yönlendirme etkisini dikkate almak gerekir. Örnek olarak Musaddık hükümetini desteklemek amacıyla halkın devletin hisse senetlerini satın alması fetvasını ve 1952'deki cihat fetvasını gösterebiliriz.

Musaddık'ın istifasından sonra Kaşani hareketin liderliğini tek başına üstlendi. John Foran'ın görüşüne göre: "Ulema bu dönemde değişik gruplarda sınıflandırılıbiliyordu. Birinci sıradaki tarafsız ulema, hiçbir etkinlikte bulunmuyordu. Örneğin, Ayetullah Burucerdî 1949'da Şii dünyasının merkezinde bulunduğu sırada ulemayı siyasi partilere katılmaktan men ediyordu. Ancak, çoğu genç ulema hareketi coşkuyla destekledi. Ayetullah Kaşani çok büyük bir imam olduğundan halkın desteğini arkasında buluyordu ve hareketin başında geliyordu. Ancak daha sonra çok hassas bir noktada ve zafer aşamasında Musaddık'tan ayrıldı.

1953'ün ortalarında Kaşani Musaddık'a açıkça muhalefete başladı. Bu durumun sebebi olarak ta Musaddık'ın parlamentoyu feshetmek için referandum önermesi, kadınlara oy hakkı için yasa taslağı hazırlaması, çarşıya karşılık devlet yatırımlarına öncelik vermesi, alkolü yasaklamayı reddetmesi birde Musaddık'ın seküler olması ve eserlerinde laikliği savunması olarak gösterilebilir.¹³¹ Musaddık'ın 35 yıl önce yazdığı eserlerin bir anda fark edilmesi akla uygun gelmiyor. Kaşani Musaddık'ın görüşlerini çok iyi biliyordu. Belki de tek ortak noktaları petrolün millileştirilmesiydi. Ortak düşman bu iki farklı görüşteki iki insanı birleştiriyordu. 1953 ortalarında Kaşani'nin birden Zahidi'yi desteklemesi yukarıdaki görüşlerle tam olarak açıklanamaz. Dönemin İngiliz istihbarat şefi 'şunu söyleyebilirim ki Kaşani'nin ayrılması başka faktörlere bağlıydı. Bu faktörler Raşidan kardeşlerce oluşturulmuş ve yönlendirilmişti'. demiştir. Raşidan kardeşler İngiliz istihbaratı tarafında yetiştirilmiş ve kullanılmıştır. 1953 darbesi döneminde İngiliz istihbaratı tarafından Amerikanın emrine verilmiştir. Darbenin hazırlık döneminde CIA'nın paralarının İran'a akmasını sağlayan ana kanallardan biriydi.

¹³⁰ Tabraz, a.g.k., s.150.

¹³¹ Abrahamian, a.g.k., s.116.

Tahran'ın önde gelen âlimlerinden Behbehani'de açıkça Şah'ı desteklemişti.1953 darbesi öncesi Tahran pazarına akan CIA paraları Behbehani Dolarları olarak biliniyordu. Ayrıca bu dönemde önde gelen bir taklit mercii Ayetullah Burucerdî ulemanın siyasete girmesini yasaklayan bir fetva yayımlamıştır.

Ulemanın petrolün millileştirilmesine katkısının en çok eylemin hazırlık aşamasında olduğunu söyleyebiliriz. Eylemin sürdürülebilirlik noktasında en çok ihtiyaç duyulan dönemde millileştirme sonrasında ulema olan desteğini de çekmiştir.

4.4. Millileştirmenin Başarısız Olmasının Nedenleri ve Darbe

Millileştirmeden kaynaklanan sorun ilk ortaya çıktığında Truman hükümeti taraflara sorunun görüşme yoluyla çözümünü tavsiye etmiş, İngiltere'den millileştirmeyi kabul etmesini istemiştir. Amerika krizin derinleştiği aylarda meselenin İran'ın iç sorunu olduğunu beyan etmesi açıkça Amerika'nın Ortadoğu'da kendi ekonomik etki alanını oluşturmaya çalışmasının bir göstergesidir. Bu durum İngiltere'nin bölgedeki etki alanının azaldığını göstermektedir. İngiltere'nin beklentilerinin aksine Amerikan hükümeti ilk başlarda AIOC'nin arkasında bulunmayı ekonomik ve politik çıkarlarına uygun bulmadı.¹³²

İran Hükümeti sorunun başlangıcında, ABD'nin İngiltere'yi İran'la bir anlaşmaya zorlayacağına inanıyordu. Özellikle Musaddık ABD'nin Sovyetler karşısında İran'ı yalnız bırakamayacağını ve İran petrolünün Sovyetlerin eline geçmesini göze alamayacağını düşünüyordu. Fakat İran'a sorunu çözme noktasında önerilerde bulunan İngiltere önerileri İran'a kabul ettiremeyince önce askeri müdahale yolunu kullanmak istemiştir. Fakat ABD'den destek bulamadığı için geriye ekonomik baskı kurarak İran'ın ekonomisini çökertmek kalmıştır. ABD İran'ın kırılgan ekonomisi karşısında demir perde gerisine düşeceğinden çekinmiştir. Bu noktada ABD ilk etap da yardımlar yapmıştır. Zamanla yardımlar kesilerek İngiltere'ye dolaylı destek verilmiştir. İran'daki bunalım süresince büyük petrol şirketleri etkin bir dayanışma içinde olmuşlardır. Basra körfezinde ürettiği ham petrolü dünyaya pazarlamada zorlanan İran zaman geçtikçe ekonomik olarak güç duruma düşmüştür.

¹³² Ayhan, a.g.k., s.183.

AIOC ise Kuveyt ve Irak petrol bölgelerinde paya sahip olduğundan bu bölgedeki şirketlerin üretimlerini arttırmalarıyla zararını önemli ölçüde karşılamıştır. ¹³³

1953 darbesi İran'ın içinde bulunduğu komünizm tehlikesinden kurtulması için CIA ile ortaklaşa yapılan bir girişim olarak gösterilmiştir. Yapılan darbe aslında petrol kartelinin korunması maksatlı yapılmıştır. Kriz boyunca başlıca konu petrol üretiminin, dağıtımının ve satışının kim tarafından yapılacağı oldu. İngiltere açısından AIOC, İran'da dünyanın en büyük petrol rafinerisine sahip olmasının yanı sıra petrol ihracatında ikinci sırada ve dünyanın petrol rezervlerini elinde tutan kurumuydu. Aslında İran petrollerinin millileştirilmesinin İngiltere ve ABD için yıkıcı sonuçları olabilirdi. Millileştirmenin başarıya ulaşması özellikle Venezuela ve Irak gibi petrol çıkarılan bölgelerde etkilenmelere yol açabilirdi. Bu durum uluslararası petrol piyasasını petrol kartelinden petrol üreten ülkelere kaydırabilirdi. Dolayısıyla bu durumdan İngiltere kadar ABD'de zarar görebilirdi.

Britanya ekonomik baskı uygularken bir taraftan da İran'la anlaşmanın yollarını arıyordu. Britanya millileştirme öncesi 1932 anlaşmasında iyileştirme yapmayı reddederken millileştirme sonrası işletme paylarını arttırmayı kabul ediyordu. Yönetimi diğer batılı şirketlerle paylaşabileceğini belirtiyordu. Asıl kontrolün İranlılara verilmediği sürece kamulaştırma ilkesini kabul etmeye bile istekliydi. İngiliz büyükelçisi yarı yarıya paylaşmaktan daha fazlasına razı olabileceklerini ve asıl kontrol Batılılarda olduğu sürece İran'a kardan %60 vermeyi kabul edebileceklerini belirtiyordu. ¹³⁴

Petrolün Millileştirilmesinin başarısız olmasının bir nedeni de Musaddık'ın yaptığı strateji hatasıydı. Musaddık "AIOC'nin tesislerini aldıktan sonra İran'ın kolay ve çabuk petrol satabileceği hatasına düştüğümü kabul ve itiraf ederim. Dolar elde etmek için İngiltere'nin İran petrollerine ihtiyacı olduğuna güvenmiştim. Fakat ABD'nin bu ülkeye yardımı ümitlerimizi boşa çıkardı. Üstelik İngiltere yabancı ülkelerle yapılan anlaşmaların yürürlüğe girmesini de engellemektedir." ¹³⁵ Diyerek bütün stratejisini İngiltere'nin bu durumu kabulü üzerine kurmuştu. Kartelin uyguladığı ambargo diğer petrol şirketleri tarafından delinseydi. Bu ambargo başarısızlığa uğrayabilirdi.

¹³³ Gürel, a.g.k., ss.85-86.

¹³⁴ Abrahamian, a.g.e., s.158.

¹³⁵ Özkaya, a.g.e., s.54 .

1952 yılına gelindiğinde artık ABD Musaddık'ın yeni bir petrol anlaşması yapmayacağı fikri yerleşmişti. Bunun öncesinde ABD İran'ı sanayi işletmesini uygulamada AIOC ve Batılı diğer şirketlerden oluşan bir konsorsiyuma devredeceği bir uzlaşmaya ikna etmeye çalışmıştır. Buda göstermektedir ki çok önceden İngiltere ve ABD aralarında anlaşarak İran petrollerini paylaşmıştır. ABD Musaddık'ın düşürülmesinden başka çare olmadığını düşünüyordu. Britanya ve ABD hükümetleri Musaddık'ı Tudeh partisine ayrıcalık tanımakla, kendi yoldaşlarını yönetime almakla ve Sovyetler Birliğiyle gizlice görüşmekle suçluyordu. Fakat Dışişleri Bakanlığı özel memorandumlarda Tudeh Partisinin tehdit oluşturmadığını kabul ediyordu.¹³⁶

İran'daki millileştirmeyi sonlandıran olay Musaddık'ın ABD ve İngiltere ortak yapımı darbe sonucu devrilmesidir. Muhakkak darbeye ekonomik güçlükler sebebiyle İran'da egemen sınıflar arasında hoşnutsuzluk yaratması da vardır. Fakat bu iç etmenler Musaddık'ın iktidardan uzaklaştırmak için belirleyici rol oynamamıştır. Millileştirmedeki belirleyici unsur dış etmenlerden kaynaklanmaktadır. Bu müdahalede sonucunda Başbakan Musaddık CIA'nın çalışmaları sonucunda İran ordusundaki bazı subaylar ve bazı aşiret reislerinden para karşılığı alınan destek sonucu 1953'te devrilmiştir. Böylece İran'da millileştirme başarısız olmuştur. Daha sonra Başbakanlığa Zahidi getirilmiştir.

4.4.1 Şah'ın Darbedeki Rolü

Şahın tahta çıkışı babası Pehlevi'nin Nazi yanlısı tutumu sonucunda 1941 yılında İngilizler ve Ruslar tarafından tahttan indirilmesiyle başladı. Rıza Şah zayıf ve etkisiz bir pozisyonda tahta çıkmış ve Müttefiklerin kuklası olmaktan öteye geçememiştir. Sonraki on yıllık süreçte iktidarını güçlendiremedi. Böylece 1941 yılında işgalle birlikte tam on üç yıl sürecek olan bir ara dönem başlamış oluyordu. Şahın tartışmasız üzerinde söz sahibi olduğu ordu, bürokrasi ve sarayla devlete hükmettiği dönem sona ermişti. Muhammet Rıza Şahın silahlı kuvvetlere hükmetmeye devam ettiği fakat bürokrasi üzerinde denetimi kaybettiği bir dönem başlıyordu. Bu dönem Amerika'nın 1953 Ağustos'unda düzenlediği darbeye kadar devam edecekti. Bu dönemden sonra Şah otoritesini yeniden kurmuş ve iktidarını tek elde

¹³⁶ Abrahamian, a.g.k., s.159.

toplamaştır. Darbe öncesi dönemde sarayda, kabinede, Meclis ve kitleler arasında bir çekişme söz konusuydu.¹³⁷

1941’de tahta çıktığı zaman yabancı müdahalelerin etkisiyle hükümet mekanizması her bakımdan işlemez bir vaziyetteydi. Şahın ifadesine göre ‘saltanatımın yirmi bir yıllık dönemini hatırladıkça memleketimin menfaatlerini kolayca feda eden bazı politikacılarımızın utanç verici hareketlerine seyirci olmak zorunda kaldım. Çoğu zaman bu adamların aslında ajan oldukları yabancılara herkesin içinde muhalefet ettiklerini gördüm. Aslında bu adamlar onlardandı ve elimde kesin deliller vardı. Ancak memleketimin selameti için o zaman için bu duruma tahammül edip açıklamamam gerekiyordu. Hiçbir şeyden haberi olmayan İran halkının yabancı nüfusundan kurtulup ihtiyacını hissettiği reformların yapılması konusunda duyduğu içten isteğin, esas gayeleri ve politik bağlantıları tarafımdan iyi bilinen bu sahte vatanseverler elinde hüsrana uğradığını görmek çok feci bir şeydi.¹³⁸ Şah menfaatleri için politikacıların yaptıklarından dolayı onları suçlarken kendi menfaatlerini koruyabilmek için Amerikanın ve İngiltere’nin ortaklaşa yaptığı darbedeki oynadığı kilit rolü göz ardı etmektedir. Darbe sırasında ülkeden kaçarken darbe başarıyla sonuçlanınca ülkesine geri dönmüş. Bir davette kadehini kaldırıp ajan Roosevelt’e tahtımı size borçluyum demiştir. Birilerine borçlu kalmayı sevmeyen Şah bu borcu ödemek için daha sonraki dönemde Amerikanın sözünden çıkmayacaktır. Rockefeller bir mektubunda Şah dışişlerimize sormadan hareket edememektedir diyerek Şahın ülkesi için her şeyi yapabilecek bir kraldan çok ABD’nin menfaatlerinin bekçisi konumunda olduğunu beyan etmektedir. Dolayısıyla kendi kitabında politikacıları sahte vatanseverlikle suçlayan Şah İran halkına yaptığı zulmü ise bir kenara bırakmaktadır. Kermit Roosevelt’in ‘Şah yardımlarımızla güçlü bir ordu kurmaktadır. Fakat bu orduyu dış düşmanlardan çok halkını bastırmak için kullanmaktadır.’ İfadesi Şah’ın halkını ne kadar çok sevdiğini de göstermektedir.

Darbe dönemine gelindiğinde Şah batı için vazgeçilemez öneme sahipti. ABD ve İngiltere bu darbeyi yaparken en başta ihtiyaç duydukları Şahın ve ordunun desteğini almaktı. Amerikalı ve İngiliz yetkililer darbenin fikir aşamasında yapılan toplantılarda güvenilir İranlı şahıslara ve Şahın desteğine ihtiyaç olduğunu belirtmişlerdi. Bu durumun göz ardı edilemeyeceği belirtilmiş ve aksi durumda başarısızlığın beraberinde geleceği ifade edilmiştir. Bu darbenin başarısı İngilizler, Amerika ve İranlı’ların arasında oluşacak güven ve çalışma

¹³⁷ Abrahamian, a.g.k., s.132.

¹³⁸ Pahlavi, a.g.k., s.12.

ittifakının ürünü olacaktı.¹³⁹ Ordunun desteğini almakta yine şahtan geçiyordu. Çünkü ordu içinde Musaddık ve Şah taraftarları vardı. Düşünüldüğü gibi olacak Musaddık'ın yerine geçmesi planlanan Zahidi için fermanlar hazırlanacaktı. Zorda olsa Şah bu fermanları imzalayacak ve başarısız olan ilk darbe girişiminden sonra ikinci girişimde yapılan propagandalarda fermanlar kullanılacaktı. Her şeyin bittiğini düşünen Şah için umutlar tekrar yeşerecektir.

1953 darbesi sonrası ABD'nin İran'daki siyasi ve ekonomik çıkarları noktasında nasıl bir duruma geldiğini Nelson Rockefeller'in Eisenhower'a yazdığı bir mektupta daha iyi görüyoruz. Düşüncelerimin pratikte en somut örneği hatırlayacağımız gibi, bizzat meşgul olduğum İran tecrübesidir. Ekonomik yardımı harekete geçirerek İran petrolüne el koymayı başardık ve bu ülkenin ekonomisine yerleştik. İran'da ekonomik pozisyonumuzun kuvvetlenmesi, bu ülkenin dış politikasının kontrolümüz altına girmesini ve özellikle Bağdat Paketi'na dahil olmasını sağladı. Hâlihazırda İran şahı, elçimize danışmadan hükümetinden herhangi bir değişiklik yapmaya bile cesaret edememektedir.¹⁴⁰

4.4.2 Fazlullah Zahidinin Darbedeki Rolü

General Zahidi Musaddık kabinesinin inatçı bir muhalifi olup O'na karşı muhalefet eden tek önemli isimdi. New York Times gazetesinde gezmeyi seven, kumara ve kadınlara düşkün olarak tarif edilen Zahidi darbeden sonra Hükümeti kuracak olan ideal aday olmaktan uzaktı fakat eldekilerin en iyisiydi.¹⁴¹ Başta askeriye olmak üzere önemli bir taraftar kitlesi vardı.'General Zahidi, potansiyel adayların desteği olmaksızın kendisine destek toplamasını sağlayacak cesarete ve güce sahipti.¹⁴² 'Zahidi Şahın tersine kendine güvenen atak biriydi. Zahidinin Musaddık'ın yerine düşünülmesinin en önemli sebebi Musaddık'a muhalefet eden ve arkasında hatırı sayılır bir desteği olan tek aday olmasıydı.

Zahidi 23 yaşında bir bölük komutanı iken ülkenin kuzey bölgelerindeki isyancı aşiretlere karşı yapılan savaşta emrindeki askerleri kumanda etmiştir. İki yıl sonra Rıza Şah onu generalliğe terfi ettirmiştir. Sadakatinden ve sertliğinden etkilenen Şah onu önce Abadan

¹³⁹ Roosevelt, K., Karşı Darbe, (Çev. B. Muhib), İstanbul, 2007, s.21.

¹⁴⁰ Gerger, a.g.k., s.259.

¹⁴¹ Kınzer, a.g.k., s.178.

¹⁴² Özkaya, a.g.k., s.140.

rafinerisinin bulunduğu Kuzistan'a vali, 1932 Tahran polis şefi ve 1941'de de İsfahan Garnizon Komutanı yapmıştır.¹⁴³

Zahidi II. Dünya Savaşında Hitler yanlısı bir tutum izlemişti. General 1941 sonlarında Albay Fitzroy Maclen tarafından Kum şehrinde tutuklanmıştı. Sırf bu geçmiş bile İngilizlerin Zahidi konusunda kuşkularını arttırıyordu. Partnerleri Zahidi'nin İngiliz düşmanı olmadığını söylese de bu pek de tatmin edici bulunmuyordu. Fakat Zahidi'nin alternatifsiz olması İngilizler açısından yapılacak hiçbir şeyin olmadığı anlamına geliyordu.

Şah Muhammet Rıza 1950 yılında onu senatoya aday gösterip, bir yıl sonrada içişleri bakanı olması için Musaddık'ı ikna etti. Birkaç ay sonra görevden alınan Zahidi daha sonra emekli askerler birliğinin başkanı oldu. Bu birliğin mensuplarının çoğunun işine Musaddık son vermişti. Birlik mensupları Musaddık'a olumsuz bakıyorlardı.¹⁴⁴ Her iki tarafın geçmişi bir kenara bırakmaktan başka yapacak bir şeyi yoktu.

4.4.3. Darbe Sonrası İran'da Petrolün Durumu

Darbenin başarıya ulaşmasından sonra Musaddık hükümetinin devrilmesiyle birlikte yeni hükümeti Fazlullah Zahidi kurdu. Darbeden sadece birkaç ay sonra ABD başkanı Nixon üç günlük bir ziyaret için İran'a geldi. Nixon'ın havaalanındaki ilk sözleri "Şurasını beyan etmeliyim ki, İran'a yapılan bütün Amerikan yardımı, memleketin tamamen bağımsız olabilmesi içindir. Bu yardımlarda herhangi bir maksat kayıt yoktur." olmuştur.¹⁴⁵ Yeni hükümetin göreve başlamasından sonra beş Amerikan petrol şirketi, AIOC, Fransız ve Hollanda ortaklığında bir şirketler birliği kuruldu. Birliğin görüşmeleri sonucunda 1954 yılında yeni bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmayla birlikte İran kardan % 50 pay alıyordu. Kalan %50 paya Amerikan şirketleri %40 oranında ortak oluyordu. Anlaşma sonrası Eisenhower bir mektupla yeni durumdan kaynaklı hoşnutluğunu Şah'a bildirmişti. Ayrıca İran devletleştirme tazminatı olarak 25 milyon sterlin ödeyecekti.¹⁴⁶

Şah otoritesini güçlendirmek adına yeni tedbirler aldı ve anlaşmalar yaptı. İran ordusunu modernize etmek için yeni düzenlemeler yaptı, FBI ve Mossad ile birlikte 1957

¹⁴³ Kinzer, a.g.k., s.178.

¹⁴⁴ Kinzer, a.g.k., s.181.

¹⁴⁵ Özkaya, a.g.k., s.206.

¹⁴⁶ Sander, a.g.k., s.263.

yılında İran'da SAVAK isimli yeni bir istihbarat servisi kurdu. İran CENTO (Türkiye, İngiltere ve İran arasındaki ABD'nin kısmi üyeliği ile kurulan askeri örgüt)girmiş ve İran'la ABD arasında Ortak Güvenlik Paketi imzalanmıştır.¹⁴⁷

Sonrasında 1957 yılında İran'ın milli petrol şirketi çıkardığı petrol kanunu ile yeni şirketlerin İran'da petrol aramasına izin verildi. İlk anlaşma İtalya ile yapıldı. İran çıkan petrolün % 75' ini alacak ve petrol arama sırasında bütün masrafları yabancı şirketler karşılayacaktı. Yeni alanların açılması ve üretimin artmasıyla İran dünyanın dördüncü büyük petrol üreticisi olup, aynı zamanda dünyanın ikinci büyük petrol ihraç eden ülkesi oldu. İran petrolden en büyük geliri ise Arap-İsrail Savaşı döneminde petrol fiyatlarının dört katına çıkmasıyla elde etti. 1954-55 yılları arasında 34 milyon dolar olan petrol geliri 1973-74 yıllarında 5 milyar dolara çıkmış, 1975-76 yıllarında 20 milyar dolara ulaşmıştı. İran, petrol gelirlerinin önemli bir kısmı orduyu modernize etmek için harcadı. 1954-77 arasında askeri bütçe on iki katına, yıllık bütçedeki payı ise yüzde 24'ten 35'e yükselmişti. 1954'te 60 milyon dolar olan askeri harcamalar 1973'te 5,5 milyar dolara çıkmıştı.¹⁴⁸

İran petrolden gelen bu büyük gelirin önemli bir kısmını askeri harcamalarda kullandı ve bölgede güçlü bir askeri güce ulaştı. İran, ordusunu güçlendirmek için en büyük desteği ABD'den görüyordu. İngiltere'nin bölgeden çekilmesinden sonra ABD, Körfezin güvenliğini sağlayacak uygun bir müttefik aramaya başladı. Bu nedenle ABD, Nixon-Kissenger Doktrinine uygun olarak çift sütun politikasını ilan etti. Bu politikada, İran ve Suudi Arabistan bölgede kurulması planlanan güvenlik sisteminin iki ayağı olarak görülüyordu. İran bölgenin askeri ve güvenlik gücü olarak belirlenirken Suudi Arabistan sahip olduğu petrol gelirlerinden dolayı mali ve ekonomik güç olarak seçildi.¹⁴⁹ İran, bölgede yalnızca bir ileri karakol görevi görmedi aynı zamanda ABD politikalarının en büyük destekçisiydi. Filistin ve Vietnam gibi hassas konularda dahi açıkça ABD'yi destekliyordu. ABD'nin devrim sonrası İran'ın desteğini kaybetmesinin ardından bölgede İran'ın yerini Suudi Arabistan almıştır.

¹⁴⁷ Kerim, M., İran İslam Devrimi, İstanbul, 1980, s.37.

¹⁴⁸ Abrahamian, a.g.k., s.164.

¹⁴⁹ İzzeti, İ., İran ve Bölge Jeopolitiği,(Çev. H. Uygur), İstanbul, 2006, s.78.

Sonuç

20. yüzyıl başlarında petrolün bulunmasına kadar olan dönemde İngiltere'nin İran'a müdahalesi bölgede güçlenmesini önlemek ve Rusya'ya karşı tampon bölgesi olmasını sağlamaktı. Rusya ise bölgede yayılmak ve İran üzerinden sıcak denizlere ulaşmak istiyordu. İran'da petrolün çıkarılmaya başlanmasıyla İngiltere İran'ın güneyine hâkim olmuştur. Bu bölgeye yapılacak dış müdahaleleri savaş sebebi saymıştır.

İran Rusya ile İngiltere arasında bir denge oluşturabilmek için pozitif denge siyaseti uygulamıştır. Ayrıca bu ülkelerin müdahalelerini dengeleyebilmek için üçüncü bir güç arayışını ihmal etmemiştir. Siyasi birliğini tamamlayan Avrupalı Devletler sömürge toprakları elde etmeye çalışırken Almanya'nın siyasi birliğini geç tamamlaması nedeniyle bu yarışta geride kalmıştır. Dolayısıyla Almanya bu olumsuz durumu başkalarının sömürge bölgelerine girerek lehine çevirmeye çalışmıştır. Almanya özellikle Rus- Japonya savaşı sırasında İran körfezinde bir liman satın alarak bölgede faaliyet kurmaya çalışmıştır. 1930'larda yeniden güçlenen Almanya üçüncü güç olarak ön plana çıkmıştır. İngiltere ve Sovyet Rusya'ya karşı İran'da gelişen tarihsel güvensizlikten dolayı üçüncü güç politikası özellikle Rıza Şah döneminin temel siyasetini oluşturur. Almanya İran yaklaşması II. Dünya Savaşı döneminde bu ülkenin işgal edilmesine sebep olmuş böylece bu politika başarısızlığa uğramıştır. Savaş sonrasında Musaddık'ın başbakan olmasıyla İran dış politikasında negatif denge siyaseti Musaddık tarafından dile getirilmiştir. Musaddık büyük devletlere imtiyaz verilmesinin yanlış olduğunu savunmuş ve verilen imtiyazlarında geri alınmasını önermiştir. Musaddık başbakanlığı öncesinde de bu söylemlerde bulunmuştur. İngiltere'ye güneyde verilen petrol imtiyazına karşı kuzeyde Ruslara verilmek istenen petrol imtiyazına karşı çıkararak petrolün İran halkının malı olduğunu ve bu halkın refahı için kullanılması gerektiğini savunmuştur. Bu politikanın paralelinde Petrolün Millileştirilmesi gerçekleşmiştir.

Petrolün Millileştirilmesindeki başarısızlığın nedenlerinin tam olarak anlaşılması için petrolün uluslararası arenadaki yerine ve aktörlere bakmak gerekmektedir. İlk olarak Standart Oil of Ohio ile başlayan ve daha sonra sayıları yediye çıkan büyük petrol şirketleri aralarında çetin rekabetten sonra yaptıkları anlaşmayla kartelleşmişlerdir. Petrol Şirketlerine bağlı oldukları devletlerde destek vermişlerdir. Bu şirketler ülkelere hatırı sayılır paralar kazandırdıkları gibi ucuz petrolde vermekteydiler. Daha da önemlisi şirketler çıkardıkları

petrolün imtiyaz sahibi oldukları için bağılı oldukları devletler bu kaynakları dolaylı yoldan kontrol ediyordu. Özellikle İngiltere bu kaynakların elden çıkmasını ulusal güvenliğin tehlikeye girmesi olarak görüyordu. II. Dünya Savaşı sırasında İngiltere'ye giden petrol tankerleri Alman deniz altılarınca vurulmuştur. Bu durum Amerikan petrol şirketlerinin petrolü Asya ülkelerine satmasına yol açmıştır. İngiltere'nin düştüğü bu zor durumdan kurtulması için ABD şirketlere baskı yapmış ve oluşacak zararların karşılanacağını taahhüt etmiştir. Bu noktadan hareketle bir ülkenin askeri gücü ne olursa olsun gireceği petrol darboğazıyla birlikte mağlup olabileceğini söyleyebiliriz. Burada petrolün ve petrol yollarının güvenliğinin hayati öneme sahip olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla İngiltere için İran petrolünün geleceği İran'ın iç siyasetine terk edilemeyecek kadar önemlidir.

Musaddık başbakan olduktan sonra ilk olarak halkında isteği olan Petrolün Millileştirilmesini gerçekleştirdi. İngiltere Millileştirmeyi kabul edilemez olarak niteledi ve İran üzerine siyasi baskı kurmaya çalıştı. Kurulan bu baskıdan İngiltere istediği sonucu alamadı. Bunda İngiltere'nin savaş sonrası bölge üzerinde etkisini kaybetmesi, ABD'nin bölgede daha aktif rol oynaması bunun paralelinde İran'ın ABD'yi üçüncü güç olarak kullanma isteği ve Sovyetlerin bölgedeki etkisi sayılabilir. ABD bölgede oluşturduğu siyasi etkinin yanında ekonomik olarak ta hâkim olmak istiyordu. Amerika'nın özellikle Suudi Arabistan ve Irak petrollerinde pay sahibi olması fakat İran petrolünün tamamen İngiltere'nin tekelinde bulunması Amerika'yı rahatsız etmekteydi. Bu durum Şahın 1949 ABD ziyaretinde Şah'a bildirilmişti. Aslında ABD'nin rahatsızlığı yeni değildi. I. Dünya Savaşı sonrası ABD petrol bölgelerinde etkinlik sağlamaya çalışmış fakat İngiltere'nin bölgedeki hâkimiyeti nedeniyle ABD başarılı olamamıştı. Bu durum daha sonraları hükümet raporuna girecek ve ABD şirketlerinin sistematik olarak Ortadoğu petrol bölgelerine girmesinin engellendiği belirtilecekti. ABD başta petrolün millileştirilmesi karşısında İngiltere'ye uygun bir tazminat karşılığı bu durumu kabullenmesini salık verdi. Bu duruma da bulunacağı askeri müdahaleye karşı Sovyetlerin tepkisini gerekçe gösterdi. ABD ve İngiltere'nin aralarında anlaşması sonucu ABD bu soruna taraf olmuştur. Fakat Sovyet tehdidinden dolayı direk askeri müdahale yapılamadığı için Musaddık'ın devrilmesi için bir darbe uygun görülmüştür. Bunun için gerekçede Musaddık'ın Tudehle yakınlaşması ve İran'da komünizm tehlikesi gösterilmiştir.

ABD'nin tehlike olarak gördüğü Tudeh aslında 1945 yılına kadar hızlı bir büyüme gerçekleştirmiş olsa da bu tarihten sonra eski gücünü kaybetmiştir. Bu partinin halkı organize

ederek Sovyet güdümünde kurulacak yeni bir hükümet için ayaklanma çıkaracak etkisi yoktur. Parti halkın sömürüldüğünü savunarak özellikle işçi sınıfının haklarını savunmuştur. Bu durum halk arasında Tudeh'e karşı bir sempati oluşturmuştur. Tudeh kuzey petrol imtiyazı ve Güney Azerbaycan'ın özerkliği meselelerinde Sovyetler lehine görüş bildirmesi Tudeh'in gücünü kaybetmesine neden olmuştur. İran'da uzun yıllar başka ülkeler tarafından sömürülmesi milliyetçi duyguları körüklemiştir. Sol gruplar aynı zamanda alt yapılarında milliyetçi unsurlarda barındırmaktadır. Bu nedenle Tudeh Partisinde olduğu halde Sovyet güdümünde izlenen parti siyasetinden hoşnut olmayanlar vardı. Zahmetkeşan Tudeh'den ayrılanların kurduğu bir partiydi. Halkın büyük çoğunluğu İngiltere'ye verilen imtiyazın geri alınması ve Sovyetlere imtiyaz verilmemesi yönündeydi. Bu istekleri karşılayacağı düşünülen Ulusal Cephe Tudeh'in tersine yükselişe geçti. Musaddık ile Tudeh'in arasında iki görüş ayrılığı vardı. Güney Azerbaycan ve kuzey petroleri meselelerinden dolayı Musaddık Tudeh'e mesafeli davranmıştır. Darbenin gerçekleşmesine iki gün kala Tudeh liderlerinin yardım teklifini geri çevirmiştir. Aslında Musaddık'la Tudeh arasındaki tek ortak nokta güney petrollerinin millileştirilmesiydi.

Amerika komünizm tehlikesi nedeniyle müdahale ettiği İran'da kendi lehine birkaç sonuç çıkardı. İran petrolerindeki İngiliz tekeli yıktı ve İran petrolerine ortak oldu. Ekonomik yardımlarla bu ülkeyi kontrolü altına aldı. Ve daha sonra bu ülkeyi silahlandırarak Ortadoğu'da jandarması yaptı. İran'daki Tudeh varlığını sonlandırdı. İngiltere'nin ekonomik üstünlüğüne son verdi. Uzun vadede Amerika'ya olumsuz etkileri ise Şah otoritesini güçlendirerek geri döndü. Orduyu güçlendirdi ve istihbarat teşkilatı kurdu. Halkın üstünde ağır baskı kurdu. Tudeh'i yok etti. Ulusal Cepheyi zayıflattı. Bu durum İran'da dini grupların etkinliğini arttırmıştır. Kurulan baskı sonucu örgütler yeraltına çekildi ve illegal faaliyetlerde bulunmaya başladılar. Bununla birlikte dini liderlerin önderliğindeki gruplar gizlice faaliyetlerini yürüttüler. Bunun sonucunda İran'da etkisi artan dini gruplar İslam Devriminde de büyük rol oynamışlardır. Amerika'ya karşı duyulan nefret darbe sonrası dönemler de doruk noktasına ulaştı. Öyle ki İslam Devriminden sonra Şah'ın kanser tedavisi için Amerika'ya kabulü sonrası 400 civarında öğrenci grubu Amerikan elçiliğini basmış ve Amerikanın 1953 darbesi gibi bir darbe planladığını öne sürerek 444 süreci bir eylem yapmışlardır. Petrolün etkisinde yaklaşık bir yüzyıl İran iç meselelerine yabancıların yön vermesi İran'da güvensizliğe ve siyasi paronayaya sebep olmuştur.

Yapıldığı dönem itibariyle ABD'ye büyük kazançlar sağladığı düşünülen darbe uzun vadede birçok zararlar ortaya çıkarmıştır. Bu zararlardan en büyüğü İran halkının 1953 darbesiyle ABD'ye olan güvenlerini kaybetmesi ve günümüzde bile bu güvenin tesis edilememiş olmasıdır.

Kaynakça

Abrahamian, E., **Modern İnan Tarihi**, (Çev, Dilek Şendil), İstanbul, 2009

Abrahamian, E., **Humeynizm**, (Çev.M. Toprak), İstanbul, 2002

Amanov, Ş., **ABD Dış Politikası ve İnsan Hakları**, (yayınlanmamış tez),

İstanbul Üniversitesi, 2002

Amini, A. R., **İnan'da Petrol Ve Uluslararası İlişkiler Alanına Etkisi**, (Yayınlanmamış

Yüksek Lisans Bitirme Tezi), İstanbul Üniversitesi, 1986

Arı, T., **Geçmişten Günümüze Orta Doğu ;Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, İstanbul, 2004

Arslan, O.- Arı, S., **Amerika Özgürlük Havarisi mi? Yoksa Günah Keçisi mi?**, Ankara,

2004

Atay, M., **“Milli Güvenlik Örgütlenmesi”** Avrasya Dosyası, c. 6, s.1-2, İstanbul, 1979

Atsız, Y., **Sabıka Dosyası**, İstanbul, 1998

Ayhan, V., **İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Ortadoğu**, Ankara, 2006

Baykara, H., **İnan İnkılabı ve Azatlık Hareketleri**, İstanbul, 1978

Baysal, K., **Uluslararası Petrol Sorunları**, İstanbul, 1982

Behrooz, M., **İnan'da Solun Yenilgisi**, (Çev:Ercüment Özkaya), Ankara, 2006

BP, **BP ve Tarihçesi Hakkında Bazı Notlar**, Londra, 1963

Demir, İ., **Uluslararası Petrol Sistemi**,(Yayınlanmamış Doktora Bitirme Tezi), Ankara

Üniversitesi, 2007

Eriş, M., **Amerikan Rus Emperyalizmi**, İstanbul, 1978

Furon, R., **İran**, (Çev. G. K. Söylemezoğlu), İstanbul, 1943

Gürel, S. S., **Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri**, Ankara, 1979

Haeri, A., **1941-1975 Arasında İran Dış Politikası**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Tezi), Ankara Üniversitesi, 1987

Hallıday, F., **“İran” Birikim Dergisi**, (Çev. H. Alacakaptan) Sayı.48, İstanbul, 1979

İzzeti, İ., **İran ve Bölge Jeopolitiği**,(Çev. H. Uygur), İstanbul, 2006

Kafkasyalı, A., **“19 ve 20. Yüzyıl Siyasi Ve Sosyal Olaylarının Güney Azerbaycan**

Edebiyatına Yansımaları” A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı :25, Erzurum, 2006

Karadağ, R., **Petrol Fırtınası**, İstanbul, 1982

Karadeniz, Y., **Kaçar Hanedanı(1795- 1925)**, İstanbul, 2006

Kerim, M., **İran İslam Devrimi**, İstanbul, 1980

Kinzer, S., **Şahın Bütün Adamları**, İstanbul, 2004

Kissinger, H., **Diplomasi**, (Çev. İbrahim H. Kurt), Ankara, 1998

Kissinger, H., **Amerikanın Dış Politikaya İhtiyacı Var Mı?**, (Çev:Tayfun Evyapan),

Ankara, 2002

Kocabaş, S., **Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar Türkiye ve İngiltere**, İstanbul,

1985

Kocaoğlu, M., **Ortadoğu**, Ankara, 1995

Köni, H., **Amerikanın Uluslararası Politikası**, İstanbul, 2007

Lacoste, L., **Büyük Oyunu Anlamak**, (Çev:İsmet Akça), İstanbul, 2007

Moein, F., **19 yüzyılda İran Bölgesi Üzerinde Rusya Britanya Mücadelesi**,

(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Bitirme Tezi), Ankara Üniversitesi, 2005, s.49

Nirumand, B., **Hür Dünya'nın Diktatörlüğü**, (Çev:Arif Gelen), Ankara, 1968

Özkaya, Ö., **Pentagon'un İran Operasyonu**, İstanbul, 2006

Pahlavi, M., **Ak devrim**, (Çev. M. Matin), İstanbul, Apa Ofset Basımevi, 1968

Pierre Fontaine, **Türkiyenin Petrol Meseleleri**, (Çev:Erdoğan Alkan), İstanbul

Roosevelt, K., **Karşı Darbe**, (Çev. B. Muhib), İstanbul, 2007

Sander, O., **Siyasi Tarih, (1918'den 1994'e)**, Ankara, 2007

Sander, O., **Siyasi Tarih(İlkçağlardan 1918'e)**, Ankara, 2007

Sanghvi, Ş., **Aryamehr: İran Şahı**, İstanbul, 1971

Sarıkaya Y.,**Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran’da Milliyetçilik**, İstanbul, 2008

Stern, A., **Petrol Savaşını Kim Kazanacak?**, (Çev: Sabri Kaliç), İstanbul, 2007

Tabriz, A., **Aydınların Dini liderlerin Esnafın Devrimdeki Rol İncelemesi**,

(Yayınlanmamış Doktora Bitirme Tezi), Ankara Üniversitesi, 2004

Uluğbay, H., **İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik**, Ankara, 2003

Ülman, H.,-İlseven, N., **Ortadoğu Sorunları ve Türkiye**, İstanbul, 1991

Yergin, D., **Petrol**, (Çev.K. Tuncay), İstanbul, 1995

www.turksam.org (05-11-2008)

www.azsam.org. (05-11-2008)

